

ՊԱՏԱՄԽԱՆ ՍԵՐՐՈՐՅԱ

ԶՐԴԱՐՏԻՉՆԵՐԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2017

ՀՈՐՀՈՎԻ
ԲՆԱԿ

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՄԵՐՈՐՅԱ ԶՐՊԱՐՏԻՉՆԵՐԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2017

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Պ 284

Պ 284 Պատասխան մերօրյա զրպարտիչներին (Նյութերի և փաստաթղթերի ժողովածու). – Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2017. – 111 էջ:

Նյութերի ու փաստաթղթերի սույն ժողովածուում ներկայացված է «Հայոց պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակի հեղինակների պատասխանը ՀՅԹԻ-ի տնօրենի Ժ.պ. Հ. Դեմոյանի խմբագրությամբ շրջանառված «գրախոսությանը»: Պատասխանում հանգամանորեն անդրադարձ է կատարվում հեղինակային կազմին ներկայացվող անհիմն մեղադրանքներին, ցույց տրվում դրանց զրպարտչական բնույթը, ինչպես և վտանգավորությունը ազգային շահերի տեսանկյունից: ԽՆդրի կապակցությամբ հատուկ ստեղծված մասնագիտական հանձնախմբի եզրակացության և «Հայ պատմագետների միության» հայտարարության մեջ արժևորվում է «Հայոց պատմության» բազմահատորյակը, դատապարտվում «գրախոսության» խմբագրի և անստուն հեղինակների գիտական էթիկայի կանոններին ոչ հարիր գործելաոճը:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978 9939-860-48-0

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2017

ԽԱՅՏԱՌԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿՈԹՈՂԸ

Պատասխան «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի վերաբերյալ ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ-ի տնօրենի ժ.պ. Հ. Դեմոյանի խմբագրությամբ շրջանառված «գրախոսությանը»

2017 թ. փետրվարի առաջին կեսին հանրապետության ղեկավարությանը ձեռագիր վիճակում ներկայացված և հայազիտության ոլորտի պատասխանատուներին էլեկտրոնային տարբերակով ուղարկված մի նյութում, որ կրում է «Կոթողային խայտառակություն» արտասովոր վերնագիրը¹, Ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրենի ժամանակավոր պաշտոնակատար Հ. Դեմոյանը նույն հաստատության գիտական խորհրդի անունից, իբրև թե առաջնորդվելով «մասնագիտական պարտքով, այլ ոչ թե անձնական նախասիրություններով կամ միտումներով»², քննարկման առարկա է դարձրել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կողմից հրատարակված «Հայոց պատմության» բազմահատորյակի երրորդ հատորի առաջին և երկրորդ գրքերի, իր կարծիքով՝ «գիտականության և պրոֆեսիոնալ ցածր մակարդակով իրականացված լինելու» հարցը: Խնդրի էությունը հասկանալու համար

¹ 2017 թ. մարտի կեսերին այդ նյութը «հայտնվել է» նաև առանձին գրքույկի տեսքով՝ հրատարակչական կանոնների կոպիտ իրախտումներով՝ առանց ՀՀ ԳԱԱ գիտահրատարակչական խորհրդի որոշման, այն էլ հետին՝ 2016 թ. հրատարակման տարեթվով: Ինչպես ձեռագիր էլեկտրոնային տարբերակում, այնպես էլ «գրքույկում» նշված է, որ դրանք տպագրության են երաշխավորված ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ-ի գիտխորհրդի կողմից: Մինչդեռ ՀՅԹԻ-ի գիտխորհրդի մի շարք անդամներ (պատմական գիտությունների դոկտորներ Վ. Թունյան, Ա. Չայրունի, Ա. Ավագյան, Հ. Մարության և ուրիշներ) ներկա չեն եղել այդ նիստին, ուստի այն «տեղի է ունեցել» ոչ լիարժեք կազմով:

² Սույն «գրախոսության» տեքստից մեջբերված բոլոր քաղվածքներն այսուհետ տե՛ս՝ շեղատառերով, իսկ բազմահատորյակից մեջբերված հատվածները՝ հոծ տատերով:

մինչ «գրախոսությանը» անդրադառնալը վեր հանել դրա ի հայտ գալու դրդապատճառները:

ա) Նախապատմություն:

Արձանագրենք, որ մեզ համար Հ. Դեմոյանի կողմից այս քայլն անսպասելի ու զարմանալի չէր, քանի որ տարիներ շարունակ, ինչպես հայ պատմաբանները, այնպես էլ մեր ողջ հասարակությունը բազմիցս ականատես են եղել նրա անհավասարակշիռ ու անպատասխանատու գործողություններին՝ դատական խնդիրներ իր իսկ ղեկավարած հաստատության աշխատակիցների և ՀՀ այլ քաղաքացիների հետ, ՀՅԹԻ-ի տնօրենին ոչ վայել սկանդալային հարցազրույցներ, տարբեր մտավորականների հասցեին զրպարտագրերի հրապարակում, մամուլի աշխատողների, պատմաբանների, անհատ-քաղաքացիների հետ համացանցային ու հեռուստատեսային ամոթալի «բանավեճեր», ՀՀ բարձրագույն որակավորման հանձնաժողովի (ԲՈՀ) ու ՀՀ ԳԱԱ հասցեին հնչեցված անհիմն ու մտացածին մեղադրանքներ և այլն:

Բայց դրանց մեջ «զերգլուխգործոցը», անկասկած, 2014 թ. դեկտեմբերի 25-ին տրված մամուլի ասուլիսն էր, որտեղ Դեմոյանը «բացահայտեց» թուրքական հատուկ ծառայությունների հետ ՀՀ քաղաքացիների համագործակցության «փաստը»: «Առավոտի» թղթակցի պնդմանը, որ *«Դուք հիմա ստիպված եք ասել այդ պաշտոնյայի անունը, որը Թուրքիայի հատուկ ծառայությունների համար է աշխատում Հայկ Դեմոյանը անուն տվեց. «Խոսքը Աշոտ Մելքոնյանի մասին է, որ փորձեց բոլոր ճիգերը գործադրել՝ տապալելու իմ ասենախոսությունը»* (տես «Առավոտ», 25 դեկտեմբերի, 2014 թ.): Ստացվեց, որ մեզանում թուրքական գործակալներ կան, որոնց միջոցով փորձ է արվել տապալել Դեմոյանի ասենա-

խոսությունը: Բայց ոչ թուրքական գործակալները չեզոքացվեցին, ոչ էլ գրպարտության համար Դեմոյանը պատժվեց:

Աեր կողմից վերոհիշյալ «ասուլիսի» վկայակոչումը պատահական չէ: Այն նպատակ ունի սկզբից ևեթ հերքելու Դեմոյանի այն պնդումը, որ նրա սույն քայլը թելադրված է՝ Հայաստանի անկախության ձեռքբերումից հետո գիտաբաղադրական մեծ կարևորություն ունեցող այս հրատարակությունը կատարյալ տեսնելու մղումով: Իրականում խնդրի ակունքները 2012 թ. փետրվարի 28-ին ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում նրա՝ խոցելի ռուսերենով գրված, քաղաքական առումով խիստ վտանգավոր թեզեր պարունակող դոկտորական ատենախոսության՝ «Լարաբադյան հիմնահարցը և Թուրքիան», աղմկահարույց «պաշտպանության» մեջ են: Մասնագիտական խորհուրդը պահանջում էր վերանայել հակահայկական վտանգավոր այն թեզը, որ արցախյան հիմնահարցում Թուրքիան կոնֆլիկտի կողմ է: Ընդ որում այդ թեզը համարվում էր աշխատության գլխավոր «նորոյթներից» մեկը: Ատենախոսության 357-րդ էջում հատուկ ընդգծված է. *«Учитывая роль Турции в зоне карабахского противостояния, следует констатировать, что, во-первых, Турция стояла у истоков возникновения Карабахской проблемы как таковой, во-вторых, Турция сама является стороной конфликта в силу своей непосредственной и косвенной вовлеченности в динамику конфликта»* (ընդգծումը հեղինակինն է):

Ինչպես այս, այնպես էլ սկզբունքային մի շարք այլ հարցերում, իր սխալ մոտեցումները փոխելու, ատենախոսության լեզուն հայերեն դարձնելու վերաբերյալ Ա. Մելքոնյանի և խորհրդի այլ անդամների բոլոր փորձերին անսխալականության բարդոյթով տառապող ատենախոսը պատասխանեց, որ որպես գիտնական իրավունք ունի պաշտպանելու իր տեսակետը՝ անկախ այն հան-

գամանքից՝ ճիշտ է, թե սխալ, անգամ եթե այդ մոտեցումը քաղաքականապես վտանգավոր է:

Առանց Ա. Մելքոնյանի կայացած պաշտպանության արդյունքում ձայների մեծամասնությամբ որոշում ընդունվեց Դեմոյանին շնորհել իր հայցած գիտական աստիճանը: Սակայն շուտով ՀՀ ԲՈՀ-ը մերժեց Հ. Դեմոյանին շնորհել դոկտորի գիտական աստիճան՝ պահանջելով ատենախոսությունում առկա բազմաթիվ սխալների ուղղում և աշխատանքի վերամշակում (ԲՈՀ-ի դիտողությունները, որոնց մեջ մատնացույց են արվում նաև գրագողության դեպքեր): Հ. Դեմոյանը հարկադրված եղավ վերամշակել իր ատենախոսությունը, վերանայել մի շարք մոտեցումներ և հրաժարվել նաև՝ «Թուրքիան դարաբաղյան կոնֆլիկտի կողմ երկիր է» անհիմն թեզից, որն ամբողջապես հակադիր է Արցախի հարցում մեր երկրի արտաքին քաղաքական ուղեգծին:

ԲՈՀ ներկայացված նոր տարբերակում վերոնշյալ նախադասությունն արդեն ստացել էր հետևյալ տեսքը. *«Учитывая роль Турции в зоне карабахского противостояния, следует констатировать, что, во-первых, Турция стояла у истоков возникновения Карабахской проблемы как таковой, во-вторых, Турция в одностороннем порядке вмешалась в Карабахский конфликт, примкнув к Азербайджану, путем непосредственного и косвенного участия в динамике эскалации конфликта»* (տե՛ս ատենախոսության վերամշակված տարբերակը, էջ 366):

Սկզբունքային հարցերում գիջման գնալը Դեմոյանին չփրկեց: Լճամուկում բարձրացավ նոր աղմուկ, տպագրվեցին բացասական գրախոսություններ, ԲՈՀ-ը կրկին մերժեց աշխատանքը: Բայց, ԲՈՀ-ի՝ սխալների մնացած մասը ևս վերացնելու նոր պահանջը չկատարած Դեմոյանին շնորհվեց դոկտորի աստիճան, այսինքն՝

կանոնակարգային խախտումով ևս դարձավ (իրականում՝ օծվեց) գիտության դոկտոր:

2013 թ. նոբաթուխ դոկտորը գրքի տեսքով, վերնագրին արդեն արևելագիտական տեսք տված (Гайк Демоян, Внешняя политика Турции и карабахский конфликт), լույս ընծայեց ատենախոսությունը, որում ևս հրաժարվեց նախնական սխալ դրույթներից, այսինքն՝ «սիրահոժար» եկավ այն նույն համոզման, ինչի մասին ժամանակին իրավացիորեն պնդում էին մասնագիտական խորհրդի անդամները և պաշտոնական ընդդիմախոս, պ.գ.դ., արտգործնախարարության աշխատակից Արսեն Ավագյանը: Հարց է ծագում, արժե՞ր այդպես համառել, երբ կարելի էր ատենախոսություն գրել մայրենիով, ականջալուր լինել գիտնականների խորհուրդներին և սրբագրել սխալները:

Ինչևէ, դոկտոր Դեմոյանը շուտով գործի անցավ և որպես Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի միջոցառումների հանձնաժողովի քարտուղար՝ իր հույժ կարևոր պարտականությունները մոռացած, պատեհ-անպատեհ սկսեց պատմության իստիտուտին ու նրա տնօրենին, իր խոսքով՝ «վրաերթի ենթարկելու» գործընթացը:

Դրանցից մեկը 2013 թ. հոկտեմբերի 10-ին «Իրազեկ» կեղծանունով նրա հրապարակած «մատերիալն» էր, որում հեղինակը «խոտանել էր» դեռ 2002 թ. Ա. Մելքոնյանի պաշտպանած «Ջավախքը XIX դ. և XX դ. առաջին քառորդին» դոկտորական ատենախոսությունը (հավանաբար 11 տարի այդ ատենախոսությունը մոմով փնտրելուց հետո, միայն նոր էր գտել): Բայց ցավոք, երթեկության կանոններին վատատեղյակ Դեմոյանն ինքը վթարի ենթարկվեց. նույն «Հրապարակ» թերթի 2013 թ. նոյեմբերի 6-ի համարում Ա. Մելքոնյանի լույս ընծայած ընդարձակ պատասխան-ֆելիետոնից («Երբ իրազեկն անիրազեկ է») ակնհայտ դար-

ձավ, որ 1937 թ. ոգով ստեղծված անանուն զրպարտագիրը՝ անոնիմկան՝ գրված կեղծիքի, շինծու պնդումների ու անպարկեշտության դիրքերից, գիտության հետ որևէ կապ չունի:

Ի դեպ, ՀՅԹԻ տնօրենը՝ այդ նույն զրպարտագրի՝ Մելքոնյանին աշխատանքից ազատելու պահանջ-դիմումների տակ չստորագրելու համար թանգարանի մի քանի ունակ գիտաշխատողների կամ աշխատանքից ազատեց, կամ՝ «սեփական դիմումի» համաձայն, ստիպեց հեռանալ: Հաստատության գիտական խորհրդի կազմից դուրս եկան հանրապետության ճանաչված մի շարք հայտնի մասնագետ-պատմաբաններ (անհրաժեշտության դեպքում բոլորի ազգանունները կհրապարակվեն):

Դեմոյանական «հաղթարշավը» շարունակվեց. ՀՀ ԳԱԱ նախագահությունում ստացվեց Դեմոյանի ձեռքով գրված, ոչ ավել, ոչ պակաս՝ ՀՀ ԳԱԱ նախագահի հրամանի նախագիծը՝ Մելքոնյանին աշխատանքից սզատելու մասին: Բայց բանի որ այդ ազատումը տեղի չունեցավ, Դեմոյանը 2013-2014 թթ. ընթացքում մամուլի ասուլիսներում ցեղասպանության խնդիրներին անդրադառնալիս հանրությանը մի քանի անգամ հիշեցրեց Մելքոնյանի «մեղքերը»: Հնչեց նաև «սպառնալիք» ՀՀ ԳԱԱ նախագահության հասցեին՝ ՀՀ ԳԱԱ կազմից Դեմոյանի դուրս գալու մասին: Այդ օրվանից, բացառությամբ մի երկու դեպքերի (ընդհանուր ժողովներ՝ ՀՀ վարչապետի մասնակցությամբ) Դեմոյանը, իր «սկզբունքայնությանը» հավատարիմ, վերադաս կազմակերպություն՝ ՀՀ ԳԱԱ նախագահություն, մուտք չգործեց և «մնաց» ակադեմիայից դուրս: Անկեղծ ասած, այդպես էլ ակադեմիայի աշխատակիցներին պարզ չդարձավ, թե Դեմոյանը որպես անձ էր դուրս եկել ակադեմիայից, որի անդամը ինքը չէ, թե իր գլխավորած հաստատությունն էր հանել ակադեմիայի կազմից: Բայց մի բան պարզ էր՝ նրան տրված առանձնաշնորհները թույլ տվեցին անպատիժ

շարունակել իր «երթը», ոտնահարել աշխատանքային կարգուկանոնը, չենթարկվել վերադասին ու շարունակել «սկզբունքային պայքարը»:

Դեմոյանի ճանապարհը Մելքոնյանի հետ կրկին հատվեց 2016 թ., երբ նա որոշեց արժանանալ ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության բնագավառում ունեցած նշանակալի ավանդի համար: Նա հանձնաժողովի (անդամներ՝ Հ. Գևորգյան, Ռ. Սաֆրաստյան, Ա. Վիրաբյան, Ա. Մելքոնյան, Ս. Աստուրյան, Վ. Գրիգորյան, Պ. Քյուչուկյան) դատին ներկայացրեց Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի նոր ցուցադրությունը և միաժամանակ հիշեցրեց, որ իբրև այլընտրանքային տարբերակ մրցանակի համար կարող է առաջարկել նաև տարբեր պարբերականներից վերցված՝ իր կազմած նկարների պլումը, որոնցում պատկերված են ինչպես հայերի, այնպես էլ բալկանյան ժողովուրդների կոտորածները: Հանձնաժողովը ֆրանսահայ հայտնի ցեղասպանագետ Ռայմոն (Հարություն) Գևորգյանի գլխավորությամբ, Դեմոյանին մրցանակ չձևարեց:

Այսպես Ա. Մելքոնյանի դեմ պայքարը շարունակելու նոր առիթ ներկայացավ: Այս անգամ Դեմոյանը որոշեց ավելի հուժկու և լայն ճակատով հարվածել՝ «խոտանելով» հետխորհրդային ժամանակաշրջանում հայագիտության բնագավառում ունեցած ամենամեծ ձեռքբերումներից մեկը՝ պետական պատվերով իրականացվող «Հայոց պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակը, որի աշխատանքներին մասնակցել էին նաև Դեմոյանին «մրցանակ չձևարեց» վերոհիշյալ հանձնաժողովի անդամներ Հ. Գևորգյանը, Ա. Մելքոնյանը, Ռ. Սաֆրաստյանը և Ա. Վիրաբյանը: Որոշվեց «չխնայել» նաև բոլոր այն հեղինակ-հայագետներին, որոնց շնորհակալ աշխատանքի շնորհիվ ստեղծվել էր բազմահատորյակը: Բայց լույս տեսած գրքերից թիրախավորվե-

ցին միայն երրորդ հատորի երկու գրքերը, քանի որ դրանց պատասխանատու խմբագիրը Ա. Մելքոնյանն էր: Հ. Դեմոյանի «կոթողային խայտառակությունների» շարքում այդպես ծավեց նաև այս պատկերը:

Այժմ անդրադառնանք ներկայացված դիտողություններին մաս առ մաս՝ հաշվի առնելով դրանց բովանդակային կողմը.

բ) ՀՅԹԻ-ի ներկայացրած «գրախոսության» բնույթը:

Ծանոթանալով 48 էջանոց «գրախոսություն» կոչված նյութին³, շատ արագ հասկանում ես, որ գործ ունես, խորհրդային ժամանակների եզրաքանությամբ՝ «մատերիալի» հետ, որը լիովին բավարար էր անմեղ մարդկանց ամեն տեսակ մեղքերի մեջ մեղադրելու համար: Միաժամանակ, գնահատելով կատարված «տիտանական» աշխատանքը, չես կարող զարմանք չսպրել այն ահռելի ջանքերի համար, որ «գրախոսները» գործադրել են մութ սենյակում չեղած կատվին բռնելու համար: Հարց է առաջանում մի՞թե այդքան պարսպ ու այդաստիճան եսակենտրոն է Հ. Դեմոյանը, որ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրենի այնքան կարևոր ու պատասխանատու պաշտոնն ի շահ մեր ժողովրդի ու պետության գործադրելու փոխարեն իր հետ սիզիֆյան աշխատանքի է դրդել նաև իր ղեկավարության տակ տառապող աշխատակիցներին՝ այս շինծու նյութը ստեղծելու համար:

³ Հ. Դեմոյանի խմբագրած «գրախոսության» 48 էջանոց էլեկտրոնային տարբերակը և համացանցով ուղարկված նամակի պատճենը տես http://academhistory.am/images/Kotoghayin_Khaytarakutyun.pdf: Մեր սույն պատասխանը գրված է ըստ վերոհիշյալ ձեռագիր տարբերակի, քանի որ ՀՅԹԻ-ի հրատարակած նույնանուն «գրքույկը», որ ինչպես նշվել է, «լույս է տեսել» ավելի ուշ, գրահրատարակչական կանոնների խախտումներով, այսինքն՝ խոտան է, չի կարող համարվել գիտական, առավել ևս ակադեմիական հրատարակություն:

Պարզորոշ երևում է, որ հրատարակչական վատ սրբագրի աշխատանք հիշեցնող «գրախոսությունը» սարքվել է երկար ամիսների ընթացքում, երբ պարզ է դարձել, որ Դեմոյանը չի արժանացել ՀՀ նախագահի մրցանակին: Պարկեշտ ու պատասխանատու, իրական ակադեմիզմը հարգող ու գնահատող գիտնականն այս ամենի փոխարեն իր տասնամյա տնօրինության շրջանում (2006-2016 թթ.) ձեռնամուխ կլիներ վաղուց պահանջված Հայոց ցեղասպանության բազմահատորյակ ստեղծելու: գործին, առավել ևս, որ այդ ընթացքում լրանալու էր Մեծ եղեռնի 100-րդ տարելիցը: Բայց թանգարանն այդպես էլ որևէ լուրջ, ակադեմիական հրատարակություն չստեղծեց:

Դեմոյանի խմբագրությամբ ներկայացված «գրախոսությունը» թե՛ ձևով և թե՛ բովանդակությամբ չի համապատասխանում գիտական աշխարհում ընդունված գրախոսությունների տարրական պահանջներին: Այն իրականում «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի բովանդակությունից տարանջատված քաղվածքների ժողովածու է, որի գերակշիռ մասը վերաբերում է Հայոց ցեղասպանության խնդրին ու պատմագիտական ստանձին հասկացությունների ու տերմինների «ոչ ճիշտ՝ օգտագործմանը»: Դիտողությունների ահռելի մասն էլ սրբագրական բնույթի են, զգալի մասով՝ դարձյալ կամայական մեկնաբանության ու չիմացության արդյունք:

Ընդհանրապես, որևէ գիտական աշխատության վերաբերյալ գրախոսությունը լինում է կոնկրետ մասնագետ(ներ)ի կողմից ստորագրված, որում նախ՝ արժևորում է աշխատանքը, նշվում դրական կողմերը, և նոր միայն անդրադարձ է կատարվում դրա թերություններին ու բացթողումներին: Գրախոսություն կոչվածի անանուն հեղինակները՝ ի կատարումն Դեմոյանի ցուցումի, չեն բարեհաճել նշել բազմահատորյակի երրորդ հատորի հեղինակ-

ների կողմից արված կապիտալ աշխատանքի (ամբողջությամբ՝ շուրջ 1450 էջ) որևէ արժանիք կամ դրական կողմ, մինչդեռ բ.բանք խորհրդային տարիներին հրատարակված բազմահատորյակի համեմատ ակնառու են:

Հայտնի չէ, թե ով, կամ ավելի ստույգ՝ ովքեր են գրախոսություն կոչվածի հեղինակները: Այն փաստորեն անստորաւ.իր է: Նյութի չտրամաբանված կառուցվածքից երևում է, որ այն ոչ թե մեկ, այլ մի խումբ անձանց կողմից կազմված նյութերի հավաքածու է, ընդ որում՝ դրա կազմողները աշխատել են իրարից անկախ՝ մեկը մյուսի գրածից անտեղյակ: Դա պարզորոշ երևում է «գրախոսության» տարբեր էջերում հաճախ կրկնվող մտքերից ու մեղադրանքներից: Այսպես, հին ու նոր տոմարներին վերաբերող հարցադրումները կրկնվում են էջ 6-ում և 11-ում, հայ մտավորականության ձերբակալման ամսաթվերի հետ կապված մտքերը՝ էջ 13-ում և 33-ում, «Հայերի կոտորածները 1916 թ.» ենթավերնագրի վերաբերյալ դիտարկումները՝ էջ 8-9-ում և 33-34-ում, հայերի, ասորիների և հույների նկատմամբ իրագործված ցեղասպանությունների վերաբերյալ դատողությունները՝ էջ 10-ում և 34-ում և այդպես շարունակ:

Մեկ խոսվում է երրորդ հատորի երկրորդ գրքի բաժինների մասին, ապա թռիչք կատարվում առաջին գրքի հատվածներին և հետո նորից քննարկվում են երկրորդ գրքի նյութերը: Պարզ է, որ Դեմոյան-խմբագրին այդպես էլ չի հաջողվել ի մի բերել իրեն հանձնված նյութերը, համադրման միջոցով կրկնությունները վերացնել և հաղթահարել դրանց խմբագրման դժվարությունները: Թեև չի բացառվում, որ կրկնությունները թողնելու միջոցով նպատակ է հետապնդվել արհեստականորեն ավելացնել մատչելի ծավալը՝ այն ավելի տպավորիչ դարձնելու համար: Բայց մի բան հստակ է, որ Դեմոյանը բազմահատորյակի խմբագրակազմին և

հեղինակներին վարկաբեկելու «սև աշխատանքը» վստահել է անհայտ անձանց, իրեն վերապահել խմբագրի «պատվավոր» դերը, իսկ դրա պատասխանատվությունը դրել թանգարան-ինստիտուտի գիտխորհրդի վրա, որն իբրև այդ նյութը երաշխավորել է հրատարակության:

Ի դեպ, որքան էլ իրենց կազմած նյութը Դեմոյանը փորձել է ներկայացնել որպես ինստիտուտային կոլեկտիվ աշխատանքի արդյունք, գիտական խորհրդով երաշխավորված ու ազնիվ մղումներով գրված գործ, այնուամենայնիվ, մի անգամ և՛ իրեն է բացահայտել և՛ իր նպատակները. 47-րդ էջում կարդում ենք. «... առաջարկում եմ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում հանձնարարականներ տալ այս հատորի շուրջ անաչառ ու չեզոք ակադեմիական քննարկումներ անցկացնելու և փորձագիտական եզրակացություններ ներկայացնելու համար»: Նախ՝ հետաքրքիր է, թե ինչու այս մի նախադասությունը ձևակերպված է եզակի առաջին դեմքով («առաջարկում եմ»), մինչդեռ մնացած ամբողջ շարադրանքը հոգնակի առաջին դեմքով է: Մնում է ենթադրել, որ «գրախոսությունը» կամ գոնե դրա «Ամփոփիչ եզրահանգումները» իրականում գրել է մի հոգի, ով հիշյալ տողերում ակամա մատնել է իրեն:

Երկրորդ՝ պարզ չէ, թե ով է այս հռետորական դիմումի հասցեատերը, քանի որ «գրախոսության» ամեն մի ընթերցող, բնականաբար, նման հանձնարարականներ տալու լիազորություններ չունի: Երրորդ՝ «գրախոսության» հեղինակները, ինչ-որ ատյաններից ակնկալելով «անաչառ ու չեզոք ակադեմիական քննարկումներ ու փորձագիտական եզրակացություններ», փաստորեն ակամա խոստովանել են, որ իրենց «գրախոսությունը» ո՛չ անաչառ ու չեզոք է, ո՛չ ակադեմիական է, ո՛չ էլ հավակնում է լինել փորձագիտական եզրակացություն: Դրանում մենք շուտով կհամոզվենք:

Առաջնորդվելով երևակայությամբ՝ «գրախոսություն» կոչվածի հեղինակները, բազմահատորյակի տեքստից կտրել-հանել են նախադասություններ կամ պարբերություններ, դրանց տվել կամայական մեկնաբանություններ, իսկ հեղինակներին վերագրել իրենց ցանկալի գնահատականներն ու եզրահանգումները, ինչն էլ դարձել է նրանց հանիրավի պիտակավորման հիմքը: Կանխակալ և սուբյեկտիվ մեկնաբանություններով ու հեղինակներին սևացնելու դիտավորությամբ գրված՝ մերկապարանոց մեղադրանքներով ու չփաստարկված պիտակավորումներով լեցուն այդ կոյտը ոչ թե գրախոսություն է, այլ ավելի շուտ՝ **անանուն զրպարտագիր**: Բայց մենք համբերությամբ կշարունակենք այն անվանել «գրախոսություն», իսկ հեղինակներին՝ (իրականում՝ հեղինակին) «գրախոս» կամ՝ բազամազանության համար, նաև՝ «գրախոսներ»:

զ) Հատորում առկա մեթոդաբանական «մեղանշումներ»:

Բազմահատորյակի խմբագրակազմին ու հեղինակներին ներկայացվող մեղադրանքների քննությունն սկսենք մեթոդաբանական խնդիրներից: «Գրախոսները» համոզված են, որ երրորդ հատորի երկու գրքերը գրված են *«հնացած ու քննություն չբռնող մեթոդաբանությամբ»*: «Գրախոսության» էջ 46-ում կարդում ենք. *«Մարքսիստական մեթոդաբանության ու քաղաքական կուսակցությունների պատմությունը առանցքային դիտելով՝ հայ ժողովրդի պատմության մատուցումը կատարված աշխատանքը վերածել են հնամաշ ու քննություն չբռնող մեթոդաբանության հիման վրա պատրաստված հնամաշ մի խեղկատակության»*: Նախ՝ սա ոչ թե նախադասություն է, այլ անկապ բառերի կոյտ: Պարզ չէ՝ ովքեր են «աշխատանքը վերածել... խեղկատակության», մեթոդաբա-

նությունն է հնամաշ, թե՛ խեղկատակությունը, թե՛ երկուսն էլ իրար հետ, առանցքային է դիտված մարքսիստական մեթոդաբանությունը, թե՛ դրա պատմությունը, և ինչու է հնամաշ բառը նույն նախադասության մեջ երկու անգամ գործածվել⁴:

Երկրորդ՝ եթե «գրախոսն» ուզում է ասել, որ գրքի հիմքը մարքսիստական մեթոդաբանությունն է, ապա այդ դեպքում ինքը հայտնվում է հակասության մեջ: Էջ 47-ում նա պնդում է, որ *«Անհարկի ու անտեղի ուռճացված են քաղաքական կուսակցությունների գործունեության, կամավորական շարժման դրվագները, որոնց նվիրված հատվածները գերակշռում են Մեծ եղեռնի պատմության կարևոր ու ճակատագրական դրվագներին»*: Մեծ եղեռնի և կամավորական շարժման հիմնահարցերին առայժմ չանդրադառնալով՝ նշենք, որ հեղինակներին մարքսիստական մեթոդաբանություն կիրառելու մեջ մեղադրող «գրախոսները» մարքսիզմն էլ չեն յուրացրել, քանզի տեղյակ չեն, որ այդ ուսմունքը մերժում է պատմության մեջ քաղաքական կուսակցությունների հանգուցային դերը:

«Գրախոսներին» դուր չի եկել, որ գրքում իբր մի քանի անգամ (*իրականում՝ միայն մեկ անգամ*) նշվում է Վանի համար մղված մարտերում աչքի ընկած, հեծելավաշտի դասակի հրամանատար Ս.Մ. Բուդյոննու անունը (ԽՍՀՄ ապագա մարշալ): Վկայակոչենք «գրախոսների» դժգոհությունը փաստող քաղվածքը. *«Կազմված տեքստը գիտականության տեսանկյունից խոցելի լինելուց զատ ակնհայտորեն կրում է խորհրդային ժառանգության հետքը. օրինակ՝ հեղինակը անհասկանալի պատճառներով մի քանի*

⁴ Վերոհիշյալ քաղվածքից հստակ երևում է, որ հատորներում սխալ գտնելու և տեքստը սնացնելու խմբագրի ձգտումն այնքան մեծ է եղել, որ եա ոչ միայն չի կարողացել նորմալ նախադասություն կազմել, այլ «հնամաշ» բառը երկու անգամ գործածելով, ակամայից ջրի երես է հանել իր կանխակալ մտտեցումները:

տեղում հիշատակում է Ս. Բուդյոնիի⁵ անունը, ով հետագայում կդառնա խորհրդային մարշալ, սակայն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ընդամենը կրտսեր հրամանատար էր: Խորհրդային պատմագրության ժամանակաշրջանում դա հասկանալի կլիներ, անկախ Հայաստանում ոչ» (էջ 32):

Դժվար չէ նկատել, որ ամեն մի խորհրդայինի նկատմամբ «ազատ» մտածող Դեմոյանն ու նրա գործընկերներն ունեն ընդգծված բացասական վերաբերմունք: Դա երևում է նաև «գրա-խոսության» մեկ այլ տեղում (էջ 26)՝ նրանց կողմից մարքսիստական պատմագրությանը տված գնահատականից, որն իրականում հիշեցնում է հենց մարքսիզմ-լենինիզմի աղճատված ժամանակները՝ ստալինիզմը: Նրանց կարծիքով՝ մենք չենք ազատվել «մարքսիստական պատմագրության **չուզունա-պրոլետարիատական կապանքներից**» (Դեմոյանի մտքի ծնունդ նախավերջին՝ «չուզունա-պրոլետարիատական» բառն ընդգծել ենք, հուսալով, որ խեղճ պրոլետարիատը դրանից չի ահաբեկվի):

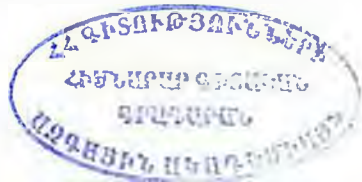
Վերադառնալով կուսակցությունների գնահատականի թեմային՝ ավելացնենք, որ զավեշտալի է նաև Դեմոյանի թիմի այն պնդումը, թե հատորում առանձնահատուկ տեղ է հատկացվել ՀՅԴ պատմությանը, և աշխատանքը գրված է դաշնակցության դիրքերից (տե՛ս գրիս. 15-րդ էջը՝ «ՀՅԴ ձևավորումը, ի համեմատություն մյուս կուսակցությունների, ներկայացվում է յուրահատուկ նկարագրով՝ կուսակցությանը վերագրելով բացառիկ գործառույթներ»: Նախ՝ նման բան չկա. ավելին՝ ազգային կուսակցությունների, այդ թվում՝ ՀՅԴ սկզբնավորման պատմությունը շարադրվել է գրեթե նույն ծավալների մեջ, ինչ արմենականներին ու հնչակյաններին վերաբերող հատվածները: Այն, որ XX դարասկզբի

⁵ Հուդյիմախոսներն այնքան «չեն սիրում» բոլշևիկներին, որ Բուսյոննու (իրենց կարծիքով Բուսյոնիի) ազգանունը գրել են ոչ թե երկու, այլ մեկ *և*-ով:

իրադարձություններում ՀՅԴ գործունեության դրվագները գերակշռում են, միանգամայն հասկանալի է, քանի որ XIX դարավերջին՝ օսմանյան տիրապետության դեմ անհավասար պայքարում մյուս կուսակցությունները բավականաչափ թուլացել էին և ավելի նվազ ազդեցություն ունեին հայ հասարակության մեջ:

Զենք կարող համաձայնել ընդդիմախոսների հետ այն հարցում, որ կամավորական շարժմանը՝ հայության ճշող մեծամասնության մասնակցության մասին մեր թեզը «*դաշնակցական կուսակցական պատմագիտության թեզերից է, որն ունի որոշակի նպատակներ*» (էջ 31): Հանրահայտ է, որ կամավորական շարժումն իր բնույթով եղել է համաժողովրդական շարժում և չի հետապնդել կուսակցական որևէ նպատակ: Այլ հարց է, որ դրանում ՀՅԴ-ն, անկասկած, եղանակ է ստեղծել:

Կոթողային խայտառակություն «հայտնաբերած» մեր «գրախոսները» կաղում են նաև հայ մշակույթի պատմության, դրանում հայ ազգային կուսակցությունների տեղի ու դերի գնահատման հարցերում: Նրանք առաջին գրքի 499-րդ էջում հայտնաբերել են «*մտքի զեղումներ*», որի տակ հասկացել են ՀՅԴ գաղափարախոսության հիմքը դարձած՝ մեր ազգային ու համամարդկային՝ արժեքների համադրությունը: Նրանց կարծիքով անընդունելի է նաև հետևյալ միտքը. «...**Ուստի կրկնելով հայկական մշակույթին բնորոշ գործառույթները՝ ՀՅԴ-ն դարձավ հայկականության դարավոր ավանդույթներին հավատարիմ այն ուժը, որը նոր ժամանակներում շարունակեց հայոց պատմության հին շրջանից (հելլենիզմ) և միջնադարից (արևելաքրիստոնեական մշակույթ) հայտնի նույն համադրական գործառույթները**»: Այս նախադասությունը բավարար է, որ Դեմոյանն ու իր գործընկերները հանգեին հետևյալ եզրակացությանը. «*Սա ակնհայտորեն կուսակցական պատմագիտության տարրերով ու անհասկանալի կենսա-*

իհիլիստփայությունը համեմակած մտքի զեղումներով լի նախադասություն է» (էջ 15):

Այո՛, նոր ժամանակներում գերազանցապես ՀՅԴ-ն է իրականացրել նման համադրություն՝ ի տարբերություն բուլճերիկների և այլոց ապագգային մտածելակերպի: Հայկական մշակույթն ի վերջո Արևելքի ու Արևմուտքի միջև համադրական գործառույթներ է իրականացրել, և հայ ազգային կուսակցությունների, մասնավորապես դաշնակցության կողմից դրանց շարունակումը տվյալ ժամանակաշրջանում նրանց հայկականության վկայությունն է եղել: Ինչ գարնանալի բան կա, որ նույնը եղել է նաև Խորհրդ դարաշրջաններում և ինչո՞ւ է այդ ամենը *«անհասկանալի կենսափիլիսոփայություն»*: Ստիպված սկսում ես կասկածել՝ հայկական է արդյոք մեր «գրախոսների» կենսափիլիսոփայությունը:

Ինչ վերաբերում է ընդհանրապես հայ քաղաքական կուսակցությունների պատմությունն առանցքային դիտելու իրողությանը, որը թերություն է համարում «գրախոսը», իրականում երրորդ հատորի գույգ գրքերի **հիմնական առավելություններից** է, որովհետև պատմությանը քիչ թե շատ ծանոթ ամեն մարդ գիտի, որ **Հայոց պատմության 1885-1918 թթ. առանցքային սուբյեկտները հենց քաղաքական կուսակցություններն են, որոնց պատմությունը խորհրդային տարիներին կամ չի գրվել կամ կեղծվել է:**

Ազգային կուսակցությունների դիրքերից բազմահատորյակը գրելու մեղադրանքի թեման փակենք խրթին ու հորինված պնդումներով լի ևս մեկ քաղվածքով՝ մասնագիտական գնահատականը թողնելով պատմաբաններին. *«Կուսակցական ծիրից դուրս չեն պարզաբանվել արևմտահայ ու արևելահայ մտավոր և գաղափարախոսական փոխառնչությունների, գաղափարների ու տեսակետների բախման, ինչպես նաև երկու կողմերում առկա կարծրատիպերի ձևավորման ակունքներն ու դրսևորումները» (էջ 6):*

«Գրախոսությունում» որպես կանոն վիճարկվում է հատկապես այն ամենը, ինչ նոր է և գրված է հայրենասիրության ու ազգային պատմության դիրքերից: Այդ իմաստով «գրախոսների» համար վիճելի թեմա է դարձել նաև հատորի նորություններից մեկը՝ հայոց պատմության նոր ժամանակաշրջանի պարբերացման խնդիրը: Այս հարցը բազմիցս քննարկվել է խմբագրական խորհրդի նիստերում, և շատ առողջ բանավեճի արդյունքում հավանության է արժանացել վաստակաշատ պատմաբան, երջանկահիշատակ պրոֆ. Վ. Դիլոյանի առաջարկած համոզիչ ու գիտաբաղաքական առումով անխոցելի տարբերակը՝ ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ հայոց պատմության նոր դարաշրջանն ընդգրկում է XVII դ. կեսերից մինչև 1918 թ. ընկած ժամանակները:

Այս թեզը ընդդիմախոս-խմբագիրը համարում է չհիմնավորված, թեպետ համոզված է, որ «*Հայ ժողովրդի պատմության նոր պարբերականացումը* (վերջին բառի ընդգծումը մերն է) *նորագույն ժամանակի անհրաժեշտություն է*» (գրխ., էջ 4, 5): Մեթոդաբան խմբագիրը կասկած չունի, որ «*խմբագրակազմը մեկ այլ ծայրահեղության մեջ է ընկնում՝ փորձելով արհեստականորեն, շինծու կերպով նոր պատմության շրջափուլը պայմանավորել հայ ազգային-ազատագրական պայքարի սկզբնավորմամբ և այն անզլիական հեղափոխության ու համաշխարհային պատմության նոր ժամանակաշրջանի հետ համապատասխանեցնելով՝ ահա այսպիսի մի ձևակերպմամբ*. «...Հատկանշական է, որ այդ փուլն ուղղակիորեն համապատասխանում է համաշխարհային պատմության նոր դարաշրջանին՝ անզլիական հեղափոխության ժամանակաշրջանին» (էջ 3):

Դեմոյանը՝ հայոց նոր պատմությունը համաշխարհային պատմության հետ նույն ժամանակագրական շրջանակներում տեսնելու մեր թեզը «ջրելուց» հետո, այնքան է ոգևորվել, որ «*գա-*

վեշտական եզրակացություն» է համարում մեր հեղինակած հետևյալ առողջ միտքը, որի տակ պատրաստ ենք նորից դնել մեր ստորագրությունները. «Վերոհիշյալ հանգամանքը մի անգամ ևս հաստատում է այն իրողությունը, որ ինչպես հայ, այնպես էլ աշխարհի այլ ժողովուրդների անցած պատմական ուղին շատ ընդհանուր կողմեր ունի, և հայոց քաղաքակրթությունը համաշխարհային քաղաքակրթության անբաժան մասն է (գիրք 2, էջ 4)»: Բայց Դեմոյանը գտնում է, որ «Սա ոչինչ չասող, հրապարակախոսական ոճով արված հետևություն է... Հերթապահ ձևակերպումների փոխարեն կուռ հիմնավորումներով պետք է տրվեր նոր պատմության տարբեր ժամանակափուլերի պարբերականացման գիտական հիմնավորումները, դրանց հիմքերը, և բոլորովին էլ պարտադիր չէ ազուցել հայոց պատմության ժամանակագրությունը այլ երկրների ու ժողովուրդների պատմության պարբերականացմանը» (գրխ. էջ 5, վերջին բառի ընդգծումը դարձյալ մերն է):

Այստեղ ևս Դեմոյանը շտապել է իր եզրակացություններում և, ինչպես կհամոզվենք, հայտնվել տխուր վիճակում: Նա չի ուզում տեսնել, որ առաջին գրքի առաջաբանում ընդհանուր գծերով նոր պատմության սման պարբերացումը հիմնավորված է (տե՛ս էջ 3-4), իսկ դրան ընդհանուր և ավելի հանգամանալից անդրադարձ կլինի բազմահատորյակի առաջին հատորում, որը ձեռագիր վիճակում է:

Մենք պնդում ենք մեր տեսակետը, ըստ որի՝ հայոց նոր պատմությունն սկսվում է XVII դ. կեսերից, երբ ազգային-ազատագրական շարժումները նոր թափ էին ստանում. կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցու գլխավորությամբ 1677 թ. էջմիածնում գումարված գաղտնի ժողովի որոշմամբ պատվիրակություններ են ուղարկվում եվրոպական երկրներ, իսկ հաջորդ դարում այդ պայքարը տալիս է իր առաջին պտուղները՝ Սյունիքում և Արցախում,

ի թիվս մելիքությունների, կյանքի են կոչվում հայկական ինքնիշխան պետական կազմավորումներ: Իսկ դարաշրջանն ավարտվում է 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերով և անկախ պետականության վերականգնման պատմական իրադարձությամբ: Նույն դարաշրջանը համանման բախտոորոշ իրադարձություններով է հարուստ նաև քաղաքակիրթ այլ ժողովուրդների համար: Բայց մեր հայեցակարգային այս մոտեցումը փոխանակ ուրախացներ հայ պատմաբանին, ընդհակառակը՝ ակամայից վշտացրել է և կասկածներ առաջացրել նրա մոտ այն հարցում, որ **«հայոց քաղաքակրթությունը համաշխարհային քաղաքակրթության անբաժան մասն»** է: Ուստի, իրականում Դեմոյանն է իր ապագային մտքերը *«ագուցել... այլ երկրների ու ժողովուրդների պատմության պարբերականացմանը»*:

Այստեղ ստիպված ենք ընդգծել, որ գործ ունենք Դեմոյանի ոչ միայն ապագային մտածելակերպի հերթական դրսևորման, այլև իր իսկ խոսքերով՝ իրական *«աղաղակող անգրագիտության»* (գրիս. էջ 8) հետ: Ստիպված ենք փաստել, որ «պարբերացում», այն է՝ ռուսերեն «периодизация» պատմական հասկացությունն առհասարակ ծանոթ չէ Դեմոյանին, քանի որ այն նրա մոտ քանիցս ներկայանում է որպես *«պարբերականացում»* (տե՛ս նրա մտքերից «գրախոսության» 4, 5, 8-րդ էջերից մեջբերված քաղվածքներում մեր ընդգծումները): Դիմենք մեր նշանավոր լեզվաբանների օգնությանը: Ինչպես ակադեմիկոս Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» (Եր., 1976), այնպես էլ Աշոտ Սուքիասյանի «Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարանում» *«պարբերականացում»* բառ չկա: Բայց առաջինի 1202-րդ և երկրորդի 927-րդ էջերում կա դրա համարժեք «պարբերականություն» բառը, որ նշանակում է պարբերական լինելը, պարբերական բնույթ ունենալը, որևէ բանի պարբերաբար

հանդես գալը, այսինքն՝ միանգամայն այլ իմաստ ունեցող բառ, որ կվայելեր **պարբերաբար** սայթաքող ու մատերիալների գրող Դեմոյանին: Բայց «պարբերացնել» և «պարբերացում» բառերը, ի դժբախտություն Դեմոյանի, նույն բառարաններում կան և, որ «պարբերացում» նշանակում է՝ «պատմական հաջորդական: փուլերի բաժանելը, շրջաբաժանելը, պերիոդիզացիան»: Հետևաբար, խորհուրդ կտալինք՝ ուրիշի աչքում փուշ տեսնելուց առաջ, բարի լինել հանել սեփական աչքի գերանը⁶:

դ) Բազմահատորյակում տեղ գտած «նեղագգայնական ու ռասիստական երանգներ կրող, հակազիտական ձևակերպումների» կապակցությամբ:

Մենք կզարմանալինք, եթե ստալինյան ժամանակների շնչով գրված այս մատերիալում չգտնեինք քաղաքական մեղադրանքներ: Դրանք բավական շատ են և կազմում են գրախոսության «ողնաշարը»:

Փաստորեն կասկածի տակ առնելով հատորներում ժողովրդագրական խնդիրների՝ նորոյթ լինելու փաստը և դրանց գիտաքաղաքական կարևորությունը՝ գրախոսները էջ 5-ում մեջբերում են կիսատ մի նախադասություն. «...ուշ միջնադարում և նոր ժամանակներում Հայաստանում տեղի ունեցած ոչ հայանալաստ էթնոկրոնական գործընթացների» (էջ 5) *ուսումնասիրությունը*: «Հե-

⁶ Չավեշտալի է, որ Հ. Դեմոյանը, տեղեկանալով, որ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտխորհրդի 2017 թ. մարտի 3-ի նիստում խիստ քննադատության է ենթարկվել իր խմբագրած «գրախոսությունը» նաև պատմական եզրույթները, այդ թվում՝ «պարբերացում» հասկացությունը սխալ ներկայացնելու համար, իբր 2016 թ., իրականում 2017 թ. մարտի կեսերին լույս ընծայած «գրքույկում» ուղղել է իր աղաղակող սխալը (տե՛ս սույն գրքույկի հավելված 1-ը, որտեղ ձեռագիր տարբերակում լանիցս գործածվել է միայն «պարբերականացում» ձևը, իսկ «գրքույկում» այն փոխարինվել է «պարբերացում» բառով):

դինականները չեն գիտակցել, որ եզրույթներն ու բառակապակցություններն այնքան էլ գիտական չեն, որնեն տեղային ազգայնականության և ոչ ակադեմիական երանգներ»: «Պարզաբանենք՝ «ոչ հայա՛նպաստ էթնոկրոնական գործընթացներ» բառակապակցության տակ հստակ հասկացվում է օտար էթնիկ տարրերի մուտքը Հայկական լեռնաշխարհ և բունի մահմեդականացման ու թուրքացման գործընթացը: Դրանում ազգայնականության ընկալումը թողնում ենք ընթերցողին:

«Կոթողային խայտառակության» խմբագիրը, մեջբերելով նախադասության միայն մեկ հատված, երրորդ հատորի երկրորդ գրքում հայտնաբերել է «ազգայնականության» նոր դրսևորում: Նա հատորի 8-րդ էջից (իրականում՝ քաղվածքը 86-րդ էջում է) վկայակոչել է հետևյալ միտքը՝ «բազմաթիվ ավագակային որջերի հիմնահատակ ավերումը թույլ տվեց բացել ճանապարհների այն հանգույցները, որոնց վրա հիմնվելով, հետագայում 1918-1920 թթ. հնարավոր եղավ ձեւավորել առաջին հանրապետության հայկական դիմագիծը»: Կոնտեքստից կտրված այս շարադրանքը, որի հեղինակը պ.գ.դ. Գ. Խոդինյանն է, ցնցող եզրահանգման է բերել ինտերնացիոնալիստ խմբագրին: Նա համոզված է՝ որ «Նեղազգայնական ու ռասիստական երանգներ կրող այս ձևակերպումը պարարտ հող է ստեղծում արևմտյան պատմագրության մեջ տիրապետող դարձող այն տեսակետի համար, որի համաձայն՝ Կովկասում և Մերձավոր Արևելքում տեղի էին ունենում փոխադարձ էթնիկ գտումներ և ցեղասպանությունը լուկ դրվագ է այդ փոխադարձ բախումների» (տե՛ս էջ 12):

Սա գիտական անբարեխղճության և 1937 թվականին բնորոշ մատնագրի ցայտուն օրինակ է. երկրորդ գրքի 86-րդ էջից վերցված ու կեղծված այս կես նախադասությունից առաջ կա մի ամբողջ պարբերություն, որտեղ **ճիշտ հակառակն է նշվում**: Այնտեղ

վկայակոչված է մի հատված 1906 թ. փետրվարին կայացած ՀՅԴ գինվորական խորհրդակցության որոշումից (փաստաթուղթը վերցված է ՀՅԴ Բոստոնի արխիվից և տեղ է գտել «Նիւթեր ՀՅ Դաշնակցութեան պատմութեան համար» ժողովածուի Բ հատորի 251-րդ էջում): Մեջբերենք այն. «**նախայարձակ լինել և ջնջել այն բոլոր որջերը, լինեն դրանք մեծ կամ փոքր, որոնք աազակային կենտրոններ էին, ...որոնք խանգարում էին Գանձակից Շուշի, Շուշուց՝ Գորիս եւ Նոր Բայազետից՝ Գորիս հաղորդակցութեան**»:

Քաղվածքից միանգամայն պարզ է, որ տվյալ պարբերության մեջ խոսքը ոչ թե թաթարական խաղաղ գյուղերի, այլ 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ հայկական բնակավայրերի վրա հարձակման ու թալանի հենակետերի վերածված՝ էթնիկ շփման գոտում գտնվող **ավազակային կենտրոնների կամ որջերի** մասին է: Ի դեպ, քիչ անց շարադրանքում նշվում է, որ այդ որոշումը գործարկվել է միայն մասնակիորեն: Արցախում և Զանգեզուրում ինքնապաշտպանական խմբերի կողմից թաթարական նման գյուղերի գրավումից հետո հայտնաբերվել է տեղի հայերից թալանված մեծ քանակությամբ ունեցվածք՝ կովեր, գյուղատնտեսական գործիքներ և այլն: Աղբյուրներում բազմաթիվ նման վկայություններ կան Գյուլպիլու, Ավդալ, Միրաշալու և այլ գյուղերի կապակցությամբ: Դրանք ամռանը սարեր բարձրացող քոչվորների համար իբրև հայկական գյուղերի վրա հարձակումների հենակետ ծառայող ու միաժամանակ՝ երթևեկող մարդկանց սպանությամբ ու թալանով զբաղված «ղաչաղանոցներ» էին, ուստի ո՛չ ՀՅԴ որոշումը և ո՛չ էլ նրան տրված մեր մեկնաբանությունը ոչ մի կապ չունեն էթնիկ գոտումների հետ, որը Դեմոյանի հիվանդ երևակայության ծնունդն է, և նրա այս մատերիալը տպագրվելուց հետո իսկապես որ կարող է օգտագործվել, բայց ոչ թե եվրոպացիների, այլ աղբբեջանցիների կողմից:

Ի դեպ, Դեմոյանը մեկ այլ առիթով նշում է նաև, որ մենք չենք օգտագործել ՀՅԴ Բոստոնի արխիվի պուլթերը, մինչդեռ՝ «Նիւթեր ՀՅ դաշնակցութեան պատմութեան համար» 12 հատորանոց հայերեն (ոչ թե անգլերեն) ժողովածուն հենց այդ արխիվի տպագիր վավերագրերից է բաղկացած: Ներկա ակադեմիական բազմա-հատորյակում դրանք լայնորեն օգտագործվել են որպես սկզբնաղբյուրներ: Կարող էինք նաև նույն փաստաթղթերի բնօրինակները մեջբերել, եթե Դեմոյանի նման գործողությունների լայն հնարավորություններ ունենայինք: Բայց դրանից հետո էլ ռասիզմի մեջ չէինք մեղադրի մեր գործընկերներին՝ տուրք տալով աղբրե-ջանցի պատմաշինարարների դրույթներին:

Մի հարցում էլ Դեմոյանին մերկացնենք՝ ջրի երես հանելով մեզ հասցեագրած նրա կեղծ մեղադրանքներն ու պատկերացումները մի հույժ կարևոր, գիտաբաղաքական նշանակություն ունեցող խնդրում: Խոսքը ինչպես այս, այնպես էլ «Հայոց պատմություն» ակադեմիական հրատարակության բոլոր հատորներում կարմիր թելի նման անցնող՝ **պետականության գաղափարի** մասին է:

Այս ծրագրի իրականացման հոլովությամբ մենք արմատապես վերանայել ենք թյուր և քաղաքականապես վտանգավոր այն պատկերացումը, որ իբր դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը գուրկ է եղել պետականությունից: Իրականությունն այն է, որ Հայոց պետականությունը, որ 5 հազար տարվա պատմություն ունի, գրեթե չի ընդհատվել, այլ զանազան դրսևորումներով՝ թագավորությունների, իշխանությունների, ինքնավարությունների, լեռնային կիսանկախ համայնքների, սղնախների, մելիքությունների, ինչու չէ՛՝ հոգևոր իշխանության, և, վերջապես անկախ պետականության տեսքով հասել է մինչև XXI դար, այսինքն՝ պետականության հարատև շղթան մշտապես եղել է: Բայց արի ու տե՛ս, որ դրա հա-

մար էլ կարող ես հանդիմանվել, այն էլ հայագիտական մի կարևոր հաստատության գիտական խորհրդի անունից ներկայացված ամբաստանագրով: Դիմենք փաստերին:

Առաջին գրքի առաջաբանի 4-րդ էջից վկայակոչվում է հետևյալ միտքը. «Օտար տիրապետության դեմ պայքարի կենտրոններ են դառնում հայկական պետականության բազմաթիվ հատկանիշներ կրող Սյունիքի ու Արցախի մելիքություններն ու սղնախները: Դրանց հետագա ամրապնդումը 1720-1740-ական թթ. հանգեցնում է այդ երկրամասերում որոշակի ժամանակով հայոց պետականության վերականգմանն ու ճանաչմանը»: Հիշեցնենք, որ այս քաղվածքը մեջբերված է առաջաբանից, որտեղ, որպես կանոն, տրվում է հատորի համառոտ բովանդակությունը, ներկայացվում են խնդրի արդիականությունը, նորույթը և այլն, այսինքն՝ այն, ինչ արվել է տվյալ դեպքում: Բայց «նյութ» փնտրող Դեմոյանը (այս անգամ՝ հաստատ միայնակ) այնքան է բանակասությունը կորցրել, որ վերոհիշյալ հստակ ձևակերպմանը տվել է հետևյալ խրթին ու ապագային մեկնաբանությունը. *«Նման պնդումները կողմնակալ դատողությունների արդյունք են, և քանի դեռ չի բերվել «պետականության հատկանիշներ» ձևակերպման հստակ բացատրությունը և դրա հիմնավորումը կոնկրետ մելիքությունների պարագայում: Այս տեսակ պնդումը նաև հակագիտական կարելի է համարել, մանավանդ որ նույն տեղում այսպիսի մի պնդում էլ կա: Նման հիմնավորման թերևս միակ փորձն ամփոփված է այս նախադասության մեջ»:* Այս բերվում է մեր տեքստի մնացած հատվածը, որը ևս, իբր համոզիչ կովաններ չի տալիս Արցախի ու Սյունիքի իշխանությունները պետականության դրսևորումներ համարելու համար. «Բանն այն է, որ պետականության հատկանիշների մի մասի կորուստն ամենևին չի նշանակում դրա լիակատար բացակայություն»:

Սույն մեջբերմանն անմիջապես հաջորդում է Դեմոյանի գիտաքաղաքական ու մեթոդաբանական գնահատականը. *«Ընդհանրապես տեսական գիտելիքների պակասն ու մեթոդաբանական նոր մոտեցումների բացակայությունը առավել ակնառու են դառնում հենց այս ժամանակաշրջանի դեպքերն ու անցքերը ներկայացնելիս ու վերլուծելիս»:*

Վրդովեցուցիչ է, որ անձնական հաշիվներ մաքրելու նպատակով հայ համարվող մարդն ի վիճակի է վիճարկել անգամ այս խնդիրը: 1720-1740-ական թթ. Արցախի և Սյունիքի մելիքությունները պետականություն համարելու հարցում իր կասկածները փարատելու համար Դեմոյանը կարող էր հանգամանորեն ծանոթանալ առաջին գրքի 43-ից 69-ը էջերում տեղ գտած ընդարձակ շարադրանքին, որտեղ խոսվում է մելիքությունների՝ պետականությանը բնորոշ գրեթե բոլոր հատկանիշներն ունենալու, իրավական կարգավիճակի, գորքի, ճանաչման հասնելու և այլնի մասին:

Ինչպես տեսնում ենք, «գրախոսություն» վերնագրի տակ «խայտառակություն» փնտրող հայ պատմաբանն ինքն է հայտնվել իրական խայտառակության մեջ՝ ակամայից շրջանառության մեջ դնելով թուրք-ադրբեջանական այն կեղծ դրույթը, թե հայերը երբևէ չեն ունեցել պետականություն, առավել ևս՝ Արցախում ու Սյունիքում:

Այս «գրախոսությունում», ի տարբերություն «Հրապարակ» թերթում 2013 թ. հոկտեմբերի 10-ին գրած նյութի, քաղաքական մեղադրանքներ են ներկայացվում ոչ միայն Ա. Մելքոնյանին և պատմության ինստիտուտի նրա գործընկերներին, այլև ներկայիս հայ պատագիտական ողջ դպրոցին: Ըստ Դեմոյանի սուբյեկտիվ կարծիքի՝ *«մեր օրերում պատմագիտության ոլորտի հին սերնդի հեռացումից հետո իր լիակատար տիրապետությունն է հաստատել պատմաբանների մի շրջանակ, ովքեր ոչ միայն պատասխանատու-*

վությունն չեն կրում անցյալը ազատ ոճով և խմբիչայրոց մատուցելու համար, այլ թայֆայականության ու կոռուպցիոն գործելաոճի հետևանքով հասարակագիտական ոլորտում ամրագրել են վաղուց քրոնիկական բնույթ ստացած համատարած մարգինալացումն ու լճացումը»:

Զգիտենք ինչ գնահատական տանք այս տողերին: Դրանց հեղինակը, իբր բարձր գնահատելով ավագ սերնդի պատմաբանների կատարած աշխատանքը, «ցավ» է ապրում այսօրվա վիճակի համար: Նա չի ուզում տեսնել, որ բազմահատորյակի խմբագրակազմի ու հեղինակների մեծ մասը մեր ավագ սերնդի ներկայացուցիչներն են՝ արդեն վաղուց կյանքի յոթերորդ տասնամյակը բոլորած, գիտական պատկառելի վաստակ ունեցող գիտնականներ, որոնց զգալի մասը, ցավոք, վերջին տարիներին կյանքից հեռացել է: Հենց մենք էինք նրանց խնդրել, որպեսզի ընդգրկվեին հատորների ստեղծման աշխատանքներում ու մեզ ուղղորդեին պատմագիտական բազմաթիվ բարդ խնդիրներում: Հաճելիորեն նշենք, որ այդ առաքելությունը նրանք պատվով կատարեցին:

Ինչ վերաբերում է վերոհիշյալ մեջբերման մեջ տեղ գտած, գիտնականին ոչ վայել՝ «թայֆայականություն», «կոռուպցիոն գործելաոճ», «քրոնիկական բնույթ ստացած համատարած մարգինալացումն ու լճացում» անոթալի ձևակերպումներին, նշենք, որ դրանք մեզ համար նորություն չեն: Զանազան հարցազրույցներում, տարբեր մարդկանց դեմ գրած մատերիալներում Դեմոյանն այդ բառապաշարը մշտապես շրջանառել է (տարօրինակ է, որ այս անգամ նրա բառամթերքից դուրս են մնացել նրան շատ բնորոշ «լկտի» ու «ցինիկ» եզրերը): Մենք միայն կարող ենք իրեն վերադարձնել իր սիրած՝ օտար «մարգինալացում» եզրույթը, որն ի դեպ ոչ թե ունի «միջակայսացում» իմաստը, ինչպես կարծում է Դեմոյանը, այլ նշանակում է «լուսանցանշում» (Ղարիբյան Ա.,

Ռուս-հայերեն բառարան, Եր., 1968, էջ 461), այսինքն՝ լուսանցքում հայտնվելը:

ե) Դիտողություններ հատորների հեղինակային կազմի, օգտագործված աղբյուրների և կառուցվածքի առնչությամբ:

Դեմոյանի ղեկավարած խումբը «գրախոսության» 4-րդ էջում զարմանք է ապրել, որ «նման ծանրակշիռ հրատարակություն պատրաստելիս հիմնականում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտաշխատողներից կազմված խմբագրակազմը հատորների նախագծերի ու հայեցակարգերի քննարկման աշխատանքներում չի ներգրավել սփյուռքահայ անվանի պատմաբաններին, բացառությամբ եթովպահայ պատմության բաժնի հեղինակ Բ. Աճեմյանի: Սփյուռքահայ մասնագետները նույնիսկ չեն ներգրավվել ո՛չ խմբագրակազմում, ո՛չ էլ որևէ գլուխ կամ ենթագլուխ հեղինակելու գործում»:

Իժվար է ասել՝ գրախոսները հատորներում իսկապես չեն նկատել ինչպես մեր հանրապետության շուրջ 15 և արտասահմանյան 9 գիտահետազոտական ինստիտուտների ու կրթական հաստատությունների ճանաչված մասնագետների ազգանունները, որոնցից 11-ը ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոսներ են, 6-ը՝ թղթակից անդամներ, 2-ը՝ ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամներ, 23-ը՝ գիտության դոկտորներ, 30-ը՝ թեկնածուներ (հեղինակների ցանկը կից ներկայացվում է՝ ըստ հաստատությունների և երկրների), թե դիտավորյալ կույր են ձևացել: Բա չասե՛ս՝ ոչ թե կույրն է կույր, այլ նա, ով չի ուզում տեսնել:

Ի գիտություն մեր «գրախոսների»՝ բազմահատորյակի նախապատրաստական աշխատանքների ընթացքում մենք սփյուռ-

քահայ ճանաչված շատ մասնագետների (Ռ. Հովհաննիսյան, Վ. Դադրյան, Լ. Զեքիյան, Հ. Գևորգյան և ուրիշներ) առաջարկել ենք՝ ընդգրկվել խմբագրական խորհրդի մեջ և հեղինակել բաժիններ: Ցավոք, հիմնականում զբաղվածության և նոր ուղղաօրոյամբ ու արևելահայերենով գրելու դժվարության պատճառաբանությամբ նրանց մի մասը հրաժարվել է: Այնուամենայնիվ, ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամներ Լ. Զեքիյանը, Հ. Գևորգյանը, ինչպես և այլ մասնագետներ՝ շուրջ 10 երկրներից, դարձել են հեղինակներ:

Կարծում ենք, որ պարոն Դեմոյանը հոգեկան բավականությամբ կստանար, եթե իմանար, որ երրորդ հատորի երկու գրքերում Ա. Մելքոնյանի ղեկավարած ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի աշխատակիցները հեղինակային ցանկում ընդամենը 23-ն են, իսկ մոտ 15 այլ հաստատություններ ներկայացնող մեր մյուս գործընկերները՝ 37-ը (տես հատորի խմբագրական խորհրդի և հեղինակային կազմի ցուցակը սույն գրքուկի վերջում, էջ 88): Այնպես որ անիմաստ էր Ա. Մելքոնյանի և պատմության ինստիտուտի գործած «մեղքերի» համար թիրախավորել ամբողջ հայագիտությունը:

«Գրախոսները» դժգոհ են, որ երրորդ հատորի՝ Հայոց ցեղասպանության պատմության հատվածը չի հանձնարարվել ՀՅԹԻ-ի գիտխորհրդին: Դեմոյանը մոռանում է, որ իր տնօրեն դառնալուց հետո մեկը մյուսի հետևից թանգարան-ինստիտուտից դուրս թողնվեցին Հայոց ցեղասպանության խնդիրներին առնչվող թեմաներով՝ Լ. Բարսեղյանի տնօրինության շրջանում պատրաստված գիտական կադրերը: Նրանց փոխարեն թանգարան-ինստիտուտը համալրվեց հիմնականում երիտասարդ աշխատակիցներով, որոնք նոր էին սկսում մասնագիտանալ այդ խնդիրների մեջ: Գիտական աստիճան ունեցողներն էլ, որ գիտխորհրդում

փոքրամասնություն էին կազմում, մասնագիտացել էին ոչ թե հայոց, այլ համաշխարհային պատմության բնագավառում: Միանգամայն հասկանալի է, որ նման պայմաններում բազմահատորյակի խմբագրակազմը պետք է առաջնորդվեր ոչ թե «*ինքնաբավ*» կամ «*կողմնակալ*» սկզբունքով, ինչպես նշվում է «գրախոսությունում» (էջ 7), այլ բացառապես մասնագետների պատրաստվածության աստիճանից ելնելով:

Տեքստերի շարադրանքը հանձնարարվեց այն մասնագետներին, որոնք տարիներ շարունակ զբաղվել էին տվյալ խնդիրներով և այդ հիմնահարցերի վերաբերյալ արդեն ունեին հրատարակած աշխատություններ: Բայց «գրախոսությունում» կա նաև խոստովանություն, որ Դեմոյանին՝ որպես Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրենի, առաջարկվել է ընդգրկվել բազմահատորյակի տվյալ գրքի խմբագրակազմում, սակայն նա «ի նշան բողոքի», հրաժարվել է: «*Բազմահատորյակի պրոֆեսիոնալ բարձր մակարդակով պատրաստելու ու դրա միջոցով սերունդներին լիարժեք ազգային պատմություն ու հիշողություն մատուցելու*» ջատագով իրեն հորջորջող Դեմոյանը փաստորեն արաջնորդվել է ոչ թե «*մասնագիտական պարտքով*», ինչպես փորձում է ներկայանալ հանրապետության ղեկավարությանն ուղղված նամակում, այլ զուտ անձնական ամբիցիաներով: Հակառակ պարագայում նա նեղացածի կեցվածք ընդունելու փոխարեն, կընդգրկվեր խմբագրակազմում և մինչև վերջ կպաշտպաներ իր տեսակետները: Նման պահվածքը հուշում է, որ Դեմոյանն այդ հարմար պատրվակով պարզապես խուսափել է մասնակցել այնպիսի հարցերի քննարկմանը, որոնց ընթացքում կարող էր բացահայտվել նրա մասնագիտական, մեղմ ասած, տկարությունը:

«Գրախոսության» հեղինակներն ուղղակիորեն մեղանշում են ճշմարտության առջև՝ պնդելով, թե թանգարան-ինստիտուտի

գիտխորհրդի կողմից Հայոց ցեղասպանության հատվածի վերաբերյալ 12 կետից բաղկացած դիտողություններն ու առաջարկները հաշվի չեն առնվել հեղինակների կողմից (էջ 7): Իրականում դրանք ստանալուց հետո պատմության ինստիտուտի երկու բաժիններում կազմակերպվել են նոր քննարկումներ, որոնց ընթացքում դիտողությունների որոշ մասն ընդունվել է և տեքստերում կատարվել են համապատասխան փոփոխություններ: Մասնավորապես ավելացվել են օտար լեզուներով աղբյուրների հղումները: Դիտողությունների մյուս մասը հեղինակների կողմից չեն ընդունվել՝ դրանց սուբյեկտիվ գնահատականների և անհիմն մեղադրանքների պատճառով: Փոփոխված տարբերակը կրկին ուղարկվել է թանգարան-ինստիտուտ, որից հետո պատասխան չի ստացվել և միայն տարիներ անց՝ արդեն հատորի գրքերի տպագրությունից հետո, «գրախոսության» տեսքով ի հայտ է եկել սույն արձագանքը:

«Գրախոսները» նույն էջում կեղծ մեղադրանք են հնչեցնում՝ պնդելով, որ հատորի՝ Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող բաժնում թանգարան-ինստիտուտի կողմից հրատարակված աշխատանքներից որևէ հղում չկա: Իրականում տվյալ բաժնում հղվել են թանգարան-ինստիտուտի կողմից հրատարակված հետևյալ աշխատությունները՝ «Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները», կազմող Լ. Բարսեղյան, Եր., 1999, (էջ 492), Սարուխանյան Տ., Հայոց ցեղասպանության միջազգային իրավական պատասխանատվությունը և Մեծ Բրիտանիան (1915-1923 թթ.), «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», N 5, Եր., 2002, (էջ 524), Տերնոն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում. Հայկական ցեղասպանությունը միջազգային ատյանների առջև, Եր., 2003, (էջ 526, 527): Թանգարան-ինստիտուտի կողմից հրատարակված գրականու-

թյունը տեղ է գտել նաև մատենագիտության մեջ՝ «Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո», կազմող՝ Հ. Կիլիկյան, բուլղարերենից թարգմանությունը՝ Զ. Ղասաբյանի, Կ. Ճինգոզյանի, Եր., 1996:

Մինչդեռ ինչու՞ մատերիալի հեղինակները չեն համարձակվում ուղղակի խոստովանել, որ հղումներ չկան Դեմոյանի տնօրինության շրջանում թանգարան-ինստիտուտի հրատարակած աշխատություններին: Տպավորություն է ստեղծվում, որ նրանք անտեղյակ են Դեմոյանից առաջ թանգարան-ինստիտուտի կողմից հրատարակված աշխատանքներից կամ գուցե արժևորում են միայն նրա օրոք տպագրված գործերը: Այս առնչությամբ հարկադրված ենք արձանագրել, որ Դեմոյանի տնօրինության ընթացքում թանգարան-ինստիտուտի հրատարակած աշխատություններին հղում չի կատարվել այն պարզ պատճառով, որ տվյալ ժամանակահատվածում հրատարակվել են կամ տնօրենի՝ Հայոց ցեղասպանության հարցերի հետ ըստ էության առնչություն չունեցող աշխատանքները, այլում-մենագրությունները կամ էլ գերազանցապես թարգմանված գրքեր: Բազմահատորյակի հեղինակները գերադասել են հղումներ տալ բնագրերին, այլ ոչ թե թարգմանված վերարտադրություններին:

«Չսկստելով» տողատակերում առկա արխիվային հարուստ նյութերի հղումները՝ «աղբյուրագետները» փորձում են հերքել այդ մասին խմբագրակազմի ամփոփումը. *«այս պնդումը, մեղմ ասած, խմբագրակազմի ցանկությունն է և բոլորովին չի համապատասխանում իրականությանը»* (էջ 4): Բավական է թերթել հատորը և պարզ կդառնա, թե ով է ճիշտ, ով՝ սխալ:

«Գրախոսների» մոտ «տարակուսանք» առաջացնելու պատճառներից մեկը հատորի երկու գրքերի կառուցվածքն է: Նրանք

զարմացած են, թե ինչու առաջին գիրքը չունի վերնագիր, իսկ երկրորդը ունի: Փորձենք բացել «գրախոսների» փակ աչքերը. չգիտես ինչու, նրանք «չեն նկատել», որ այդ երկու գրքերը միասին կազմում են մեկ ընդհանուր հատոր, որում ներկայացված է հայոց պատմության նոր դարաշրջանը: Ուստի պատահական չէ, որ երրորդ հատորի ամբողջական վերնագիրը՝ «Հատոր III, Նոր ժամանակաշրջան. (XVII դարի երկրորդ կես – մինչև 1918 թ.)», տեղ է գտել զույգ գրքերի տիտղոսաթերթերում: Ապա այդ ընդհանուր խորագրի տակ բերված է համապատասխան հատորի վերնագիրը՝ «Գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ)» և «Գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին)»: Պարզվում է՝ զարմանքի պատճառը երկրորդ գրքում ժամանակաշրջանը փաստող տարեթվերից հետո գաղթավայրերի, մամուլի և մշակույթի մասին հուշող բառերն են: Ստացվում է, որ դրանց առկայությունը երկրորդ գրքի վրա առ ոչինչ է դարձնում նախորդի վերնագիրը: Այ՛քեզ տրամաբանություն...

Պարզաբանենք՝ նոր ժամանակներում գաղթավայրերի, պարբերական մամուլի և մշակույթի ամբողջական պատմությունը լուսաբանող բաժինները երկրորդ գրքում են տրվել՝ նյութի ծավալների համամասնությունը պահպանելու նկատառումով: Այդ կապակցությամբ հատորի ընդհանուր առաջաբանի 9-10-րդ էջերում տրվում է անհրաժեշտ բացատրություն. «Երրորդ հատորի երկրորդ գրքի ամբողջ երեք գլուխ նվիրված է նոր շրջանի հայ մշակույթի, գիտության, գրականության, արվեստի տարբեր ճյուղերի բննարկմանը»: Բայց՝ արի ու տե՛ս, որ ցանկության դեպքում նյութ փնտրողները միշտ «լուրջ բացթողումներ» գտնում են:

Կառուցվածքային ու մեթոդաբանական բնույթի ևս մեկ «սխալի բացահայտում» երկրորդ գրքի տասնիններորդ գլխում.

«հայ մամուլի պատմության բաժնի չորրորդ ենթագլխում («Գաղթօջախների մամուլը»), Կոստանդնուպոլիսն ու Զմյուռնիան չեն դիտվում որպես գաղթօջախներ, իսկ գաղթավայրերի բաժնում (գլուխ քսաներորդ) Կոստանդնուպոլիսն ու Զմյուռնիան ներկայացված են որպես գաղութներ»: Միանգամից նշենք, որ դարձյալ գործ ունենք շինծու մեղադրանքի հետ: ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա. Խառատյանը և մամուլի ու գաղթավայրերի պատմության մեր մյուս մասնագետները, նկատի ունենալով, որ Կոստանդնուպոլիսի ու Զմյուռնիայի մամուլը շատ հարուստ է, այն ներկայացրել են տասնիններորդ գլխի առաջին երեք ենթագլուխներում՝ (252-290-րդ էջեր)՝ հայ մամուլի սկզբնավորումից մինչև XX դարի առաջին քառորդն ընդգրկող ժամանակաշրջանը լուսաբանող շարադրանքում, որից հստակ երևում է, որ խոսքը գաղթօջախների մամուլի մասին է:

Անընդունելի է ընդդիմախոսների առաջարկը՝ «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը 1853-1855 թթ. Ղրիմի պատերազմին» վերնագիրը (առաջին գիրք, էջ 296)՝ «Հայերը և Ղրիմի պատերազմը» տարբերակով փոխարինելու վերաբերյալ (գրխ., էջ 24): Առաջարկվող խորագիրը սխալ է, քանի որ կենթադրեր շարադրանք ընդհանրապես հայերի, հետո նոր՝ պատերազմին նրանց մասնակցության մասին: Նկատենք, որ նույն խնդրի կապակցությամբ մեթոդաբանական բնույթի դիտողություն անողն ինքն էր պարտավոր չսխալվել՝ մեր հեղինակած իրական վերնագրում՝ «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը 1853-1856 թթ. Ղրիմի պատերազմին», տարեթվերը փոխելով, պատերազմը «ավարտել» մեկ տարի շուտ՝ 1855 թ.:

Անշուշտ, պարտավոր էինք ստուգել մեր նշանավոր պատմաբան Զ. Կիրակոսյանի և անգլիացի Ք. Ուոքերի աշխատությունների մեջ տեղ գտած վկայություններն այն մասին, որ արևմտահայերի տեղահանության հրամանը տրվել է դեռ 1914 թ. հոկտեմբերի

29-ից մինչև նոյեմբերի 5-ը ընկած ժամանակահատվածում: Ծանոթանալով Դեմոյանի այդ դիտողությանը (տե՛ս գրխ. էջ 19) և տեղյակ լինելով նրա՝ օտար լեզուների իմացությանը, կարծում էինք, որ Ուոքերի գրքից բերված անգլերեն քաղվածքը պետք է փաստեր մեր «սխալ» պնդումը վերոհիշյալի վերաբերյալ: Վերընթերցելով անգլերենով մեջբերված այդ վկայությունը, համոզվեցինք, որ նորից գործ ունենք սարքովի մեղադրանքի հետ: Ինչո՞ւ ենք վստահել վերոհիշյալ հեղինակներին: Շատ պարզ՝ այդ իրավույթը մերն է, առավել ևս, որ խոսքը հայրենասեր պատմաբան Ջ. Կիրակոսյանի ու անգլիացի հայասեր հեղինակ Ք. Ուոքերի մասին է:

26-րդ էջում Դեմոյանը «*ցնցող հայտնագործություն*» է համարում «*Վրաստան*» և «*Արևելյան Հայաստան*» հասկացությունների գործածությունը՝ հարց տալով, թե այդ աշխարհագրական անվանումների տակ ինչ է հասկացվում: Կարճ պատասխանենք՝ հասկացվում են աշխարհագրական այն տարածքները, որոնք ավանդաբար ենթադրվում են արդի գիտության մեջ: Այդ մասին կարելի էր կարդալ դպրոցական դասագրքում:

Վերջում, ավելորդ չենք համարում կրկին հիշեցնել, որ հատորների կառուցվածքի, հայեցակարգային մոտեցումների, հեղինակների ու թեմաների ընտրության, գրված տեքստերի ընդունման և այլ հարցեր լուծվել են տարբեր ձևաչափերով կազմակերպված քննարկումների, կլոր սեղանների ընթացքում: Գիտական ու քաղաքակիրթ մթնոլորտում մատնանշված բացթողումներն ու սխալները շնորհակալությամբ ընդունվել են և ուղղվել:

գ) Ժողովրդագրություն:

Բազմահատորյակի հեղինակներին ներկայացվող դիտողությունների մեջ որոշակի տեղ ունեն ժողովրդագրական բնույթի հարցերը: «Գրախոսները» ոչ միայն չեն նշում, որ ժողովրդագրական խնդիրների արծարծումը միանգամայն նորույթ է նախորդ՝ խորհրդային ժամանակների ութհատորյակի համեմատությամբ, այլև վիճարկելով մեր դրույթները՝ փաստորեն պաշտպանում են թուրք-ադրբեջանական պատմագիտական ու քաղաքագիտական շրջանակների տեսակետները:

Ըստ «գրախոսության»՝ «Հայոց պատմություն» բառահատորյակի երրորդ հատորի երկրորդ գրքում (էջ 416) տեղ գտած «թերություններից» է նաև Բաքվում 1918 թ. սեպտեմբերի 15-17-ը թուրք-թաթարների կողմից կոտորածի ենթարկված 30.000 հայերի փաստը: Մեզ համար անհասկանալի պատճառներով հարցականի տակ դնելով ու «վիճելի» համարելով նշված թվաքանակը՝ Դեմոյանը «գրախոսության» 31-րդ էջում գրում է. «*Վիճելի է 1918 թ. սեպտեմբերին Բաքվի հայության զոհերի թիվը: Խոսվում է ավելի քան 30000 զոհի մասին, այնինչ նույն էջում հղում են տալիս դնաթրի ականատես-հեղինակ Բախշի Իշխանյանին, ըստ որի՝ զոհերի թիվը 9.029 է, իսկ բոլոր զոհերի և մահացածների ընդհանուր թիվը կազմում է 13,207 (տե՛ս Բ. Իշխանեան, Բազումի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920, էջ 554)*»:

Ըստ Դեմոյանի՝ ստացվում է, որ Բաքվում կոտորածի ենթարկված հայերի թիվը 13.207 էր: Մինչդեռ նման պնդումը ոչ միայն հակասում է մեզ հասած արխիվային մեծաթիվ վավերագրերի, ականատես-հուշագիրների, ժամանակի պարբերական մամուլի բազում հավաստի տեղեկություններին, այլև իր իսկ՝ Դեմոյանի մատնանշած Բ. Իշխանյանի վկայություններին:

«Գրախոսականի» հակազիտական ու հակահայկական տեսակետները քննելուց առաջ հարկ ենք համարում նշելու հետևյալը. տարակուսելի և խիստ վրդովեցուցիչ են վայ-պատմաբանի, առավել ևս 2006 թ. մինչ այսօր «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի» տնօրենի պատասխանատու պաշտոնը զբաղեցրած անձի կողմից հայերի կոտորածների առնչությամբ հեզնախառն ու անտարբերությամբ արտաբերած՝ «վիճելի է», «խոսվում է» արտահայտությունները: Տպավորությունն այնպիսին է, կարծես քննվող հարցը չի վերաբերում հարազատ ժողովրդին պատուհասած դժբախտությանը, մեր անմեղ նահատակներին: Եվ դա այն դեպքում, երբ տարբեր հարթակներում թուրքական և ադրբեջանական կեղծարարները, շարունակելով Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականությունը, նույնպես առաջնորդվում են նման տրամաբանությամբ ու գործելակերպով՝ վիճելի համարելով հայերի կրած կորուստները:

Այժմ, հաշվի առնելով խնդրի քաղաքական կարևորությունը, հանգամանորեն անդրադառնանք Բաքվում 1918 թ. սեպտեմբերի 15-17-ը կոտորածի ենթարկված հայ բնակչության զոհերի թվաքանակի՝ «վիճահարույց» խնդրին: Նախ՝ պարզաբանենք «գրախոսի» վկայակոչած աղբյուրի՝ Բ. Իշխանյանի տվյալները: Բաքվում հայերի սեպտեմբերյան կոտորածներից հետո 1918 թ. հոկտեմբերի 10-ին տեղի Հայոց Ազգային խորհրդին կից ստեղծվեց «Անկետային հանձնաժողով՝ Բ. Իշխանյանի նախագահությամբ» (ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 118, թ. 1), որն ուսումնասիրեց հայերի կրած մարդկային ու նյութական կորուստների չափը: Ուսումնասիրության արդյունքները տեղ գտան Բ. Իշխանյանի «Բագուի մեծ սարսափները: Անկետային ուսումնասիրութիւն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ.» (Թիֆլիս, 1920) մեծարժեք աշխատության մեջ:

Հավաքված վիճակագրական հարուստ տեղեկությունների, անկետային ուսումնասիրությունների արդյունքների վերլուծության հիման վրա Բ. Իշխանյանը «Ամփոփումներ եւ եզրափակումներ» գլխում (Բ. Իշխանյանի աշխատության համապատասխան էջերի պատճենները տե՛ս հավելված 2-ում) հայ բնակչության զոհերին բաժանել է երեք կատեգորիաների.

Ընդհ. թիվը

1. Սրածության կամ կոտորածի զոհեր
(բոլոր կարգի սպանվածները) - - - - - 12.255
2. Մահացության զոհեր
(բոլոր կարգի մեռածները) - - - - - 13.207
3. Բռնության զոհեր
(բռնության բոլոր հարվածներին ենթարկվածները) -- 3.598

1-ին և 2-րդ կատեգորիաների զոհերին Բ. Իշխանյանը բնորոշել է որպես «ֆիզիկական գոյութեամբ ոչնչացած զոհեր (սպանուածներ և մեռածներ միասին)» (Իշխանեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 185):

Հանրագումարի բերելով վերոնշյալ թվերը՝ Բ. Իշխանյանն արձանագրել է. «Եթէ այդ վերջին կամ առաջին երկու խոշոր կաթեգորիաններին ատելացնենք երրորդը, բոլորը համախմբելով մի ատելի ընդհանուր և միաճուլիչ անուան տակ՝ Բագուի մեծ սարսափների կամ թուրք-թաթարական բարբարոսութեան զոհեր կստանանք ոչ պակաս, քան 29.060 հոգի կամ հայ բնակիչների թուի 32.45%: Դա է Բագուի հայութեան տուած բոլոր կարգի զոհերի ընդհանուր թիւը...» (սույն տեղում):

Այսպիսով՝ ինչպես տեսնում ենք, Բ. Իշխանյանը Բաքվում կոտորածի ենթարկված հայերի թիվը նշում է ոչ թե 13.207, այլ՝ 29.060 հոգի: Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի պատվավոր նախագահ Բագրատ եպս. Վարդազարյանի տվյալներով՝ «25 բեռնատար մեքենաներ 4 օրերի ընթացքում անընդմեջ, գիշեր ու ցե-

րել տեղափոխում էին դիակներ, իսկ այն դիակները, որոնք չէին հասցնում տեղափոխել, թաղում էին Մայանսկի գորանոցների շրջանում» (ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 25, թ. 9):¹

Հարկ է նշել, որ խաղաղ բնակչությունից բացի զգալի կորուստներ է տվել նաև հայ զինվորականությունը: Անխնա ոչնչացվել են Այաթի հատուկ պատժաճամբարներում պահվող գերեվարված 550 հայ զինվորներից 465-ը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 36, թ. 60): Թիֆլիսի հայկական հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները Գերմանական կայսերական առաքելության ղեկավարին հասցեագրած հուշագրում հայտնում էին. «Գերի վերցված զինվորները խմբերով ուղարկվում են Բաքվի նահանգի թաթարական գյուղերը, որտեղ ծաղրուծանակի ենթարկելուց և տանջելուց հետո ոչնչացվում են» (ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 99, 99ա): Բաքու քաղաքից բացի, կոտորածները շարունակվել են նաև Ապշերոնյան թերակղզու հայաբնակ բնակավայրերում՝ Բալախանիում, Սաբունջիում, Մաշթաղում, Շաղանում, Սուրախանիում և Մարդաքյանում: Միայն Բալախանիի հիվանդանոցում սրախողխող է արվել 360 հիվանդ (տե՛ս Բագի հայերի վիճակը, «Ժողովուրդ», Երևան, 1918, հոկտեմբերի 18, N 20): Իսկ Բաքվից ոչ հեռու գտնվող «Նորել եղբ.» բաժնետիրական ընկերությանը պատկանող ամառանոցում կոտորածի է ենթարկվել այնտեղ ապաստանած 200-ից ավելի հայ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 199, թ. 170-179):

Այսպիսով՝ երեք օրվա ընթացքում հայերի նկատմամբ գործադրված շարունակական ջարդերի հետևանքով ցեղասպանության է ենթարկվել ավելի քան 30.000 հայ: Այդ թիվն են արձանագրում արխիվային վավերագրերը, փաստաթղթերի ժողովածուները (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 96-99, տե՛ս նաև Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией

Մ. Գ. Երեսյան, Երևան, 1982, թղթ. N 245, ս. 524) և ժամանակի մա-
մուլը: Ստորև ներկայացնենք նաև հետևյալ վկայությունները.

‘ Բաքվի հայերի սեպտեմբերյան կոտորածների գլխավոր
կազմակերպիչներից մուսավաթական Ադրբեջանի ներքին գոր-
ծերի նախարար Բեհրուդ Խան-Ջիվանշիրին ահաբեկած վրիժա-
ռու Միսաք Թորլաքյանի՝ Կ. Պոլսում 1921 թ. հոկտեմբերի սկզբնե-
րին անգլիական պատերազմական ատյանի կողմից անցկացված
դատավարության ժամանակ արձանագրվել է 30.000 և 35.000
թիվը (տե՛ս Պէհպուտ խան Ճիվանշիրի սպանիչ Միսաք Թորլա-
քեանի դատավարութիւնը անգ. Զինտրական աստեանին առջեւ,
Աթէնք, 1936, էջ 36): Բաքվում դեպքերի ընթացքին ուշադիր հե-
տևող Նոր Նախիջևանի և Ռուստովի հայ համայնքի պաշտոնա-
թերթ «Հայ համայնքը» «Բագուի կոտորածը» վերտառությամբ
հռոզվածում գրում է. «Երեք օր, ամսիս 15-ին, 16-ին, 17-ին, շարու-
նակում է կոտորածը:... Արմենիքէնդը ամբողջովին ոչնչացրած է.
շատ յայտնի մարդիկ սպանուած են, շատերը բանտարկուած.
սպանուածների թիւը հասնում է 30.000-ի» (Բագուի կոտորածը,
«Հայ համայնք», Նոր-Նախիջեան, 1918, հոկտեմբերի 21, N 24):
«Приазовский край» լրագիրը 1919 թ. նոյեմբերի 24-ի համարում
ապացուցված է համարում 30.000-ը (տե՛ս Нагорный Карабах в
1918-1923 гг., сборник документов, Ер., 1992, թղթ. N 237, ս. 354):¹

Հյուսիսային Կովկասի պաշտպանության խորհրդի անդամ,
բոլշևիկ Գ. Օրջոնիկիձեն, որ քաջատեղյակ էր Բաքվի իրադար-
ձություններին, Վլադիկավկազից 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Վ.
Լենինին հղած հեռագրում կոտորածի ենթարկված հայերի թիվը
նույնպես մատնանշում է 30.000 (տե՛ս Орджоникидзе Г., Статьи и
речи, т. 1, Москва, 1956, ս. 45). Անգամ Խորհրդային Ադրբեջանի
ԳԱ պատմության ինստիտուտի աշխատակից Ե. Տոկարժևսկին,
չկարողանալով կոծկել Բաքվի հայերի մեծաքանակ կոտորածնե-

րի իրողության վերաբերյալ բազմաթիվ փաստերի առկայությունը, կոտորածի ենթարկվածների ընդհանուր թիվը նշում է 30-35 հազար (տե՛ս Токаряевский Е., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957, с. 160). Ռուս ժամանակակից պատմաբաններ Մ. Վոլխովսկին ու Վ. Մուխանովը Ադրբեջանի 1918-1920 թթ. պատմությանը նվիրված աշխատությունում նույնպես նշում են 30-35 հազար (տե՛ս Волховский М., Муханов В., По следам Азербайджанской Демократической Республики, Москва, 2007, с. 92).

Ինչպես տեսնում ենք, սկզբնաղբյուրները, հայ և օտար հեղինակները միաբերան փաստում են, որ Նուրի փաշայի կողմից 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին Բաքուն գրավելուց հետո Ֆ. Խան-Խոյսկու գլխավորած մուսավաթական կառավարության անմիջական օժանդակությամբ երեք օրվա ընթացքում կոտորածի է ենթարկվել ավելի քան 30.000 հայ:

Վերոբերյալից հետևում է, որ Դեմոյանի մտացածին աղավաղումներով բացարձակապես խեղաթյուրվում են Բ. Իշխանյանի աշխատությունում տեղ գտած հավաստի տվյալները (ի դեպ, «Հայոց պատմության» բազմահատորյակներում տեխնիկական վրիպումներ հետազոտող Դեմոյանը «գրախոսությունում» նշել է Բ. Իշխանյանի աշխատության 554-րդ էջը, այնինչ այդ աշխատությունը բաղկացած է ընդամենը 188 էջից):

Պատմական իրականությունը, սակայն, անհաշտ է իր նկատմամբ մտահայեցողական մոտեցման հետ: Անշուշտ, հետազոտողը, առավել ևս Հայոց ցեղասպանության հարցերով զբաղվող պատմաբանը նույն խնդրի վերաբերյալ կարող է տարբեր կարծիքներ հայտնել, բայց միայն այն դեպքում, եթե դրա համար ունի հիմքեր և հավաստի տվյալներ: Ջարմանալիին ու տարակուսելին այն է, որ մեր «ցեղասպանագետ» պատմաբանը ի գորու չի եղել

ըստ կատեգորիաների տարբերակել կոտորածի զոհերին: Մինչ-
դեռ նրանից պետք է ակնկալվեր՝ իր պաշտոնին հարիր խորա-
հայաց վերլուծություն: Դեմոյանի «մեթոդաբանությամբ» ստաց-
վում է, որ սրախողխող ու տանջամահ արված 16.805 հոգին չեն
համարվում կոտորածի ենթարկվածներ: Հարկ է նշել, որ այս մո-
տեցումը միայն անբավարար գիտելիքներ ունենալու կամ
սկզբնաղբյուրներն անուշադիր ուսումնասիրելու հետևանք չէ,
քանզի Բաքվում կոտորածի ենթարկված հայերի թվաքանակի
արհեստական նվազեցումը, որպես յուրովի ու անհասկանալի մե-
թոդաբանություն, տեղ է գտել նաև իր տնօրինության օրոք պատ-
րաստված «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի»
www.baku.am կայքում: Որքան էլ որ կայքի նախագծի նպատակն
է «...ներկայացնել լուսաբանել Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվի
հայ համայնքի հարուստ անցյալն ու ժառանգությունը», այդուհան-
դերձ, հայերի կոտորածների թվաքանակի առնչությամբ կայքի
հեղինակներն առաջնորդվել են իրենց ոչ ձեռնտու թվաքանակա-
յին տվյալների շրջանցման մեթոդով:

Այսպես՝ «Բաքու. երեք ջարդերի մայրաքաղաք» բաժնում
«Հայերի ջարդերը 1918 թ.» ենթագլխում, լրության մատնելով
Բաքվում կոտորածի ենթարկված հայերի ավելի քան 30.000
թվաքանակը փաստող հայ և օտար հեղինակների բազում վկա-
յությունները՝ մեջբերվում է միայն Օսմանյան կայսրության գլխա-
վոր շտաբի աշխատակից մայոր Մայրի 1918 թ. սեպտեմբերի
20-ին Թիֆլիս՝ գերմանացի զինվորական Կրես ֆոն Կրեսենշտայ-
նին ուղարկած զեկուցագիրը, որում կոտորածի ենթարկված հա-
յերի թիվը նշված է ընդամենը 10.000 (տե՛ս www.Baku.am): Կայքի
նույն էջում վկայվում է Բ. Իշխանյանի հետևյալ տեղեկությունը.
«...Երեք օր շարունակ ու անդադար տաճիկ ասկյարները, տեղա-
կան մուսուլման հազարավոր բանդաները և շրջակայքից թափ-

ված գյուղացիները կողոպտում, հափշտակում ու տանում էին այն բոլորը, ինչ ցանկանում էին և ինչ կարող էին տանել հայերի տներից, խանութներից, գրասենյակներից, հաստատություններից և եկեղեցիներից...», սակայն լուռության է մատնված և չի մատնանշված Իշխանյանի՝ հայերի գոհերի թվաքանակի վերաբերյալ վկայակոչած արժանահավատ՝ 29.060 տվյալը: Եվ սա հայ պատմաբանի, առավել ևս Հայոց ցեղասպանության հարցերով զբաղվող հետազոտողի պատմություն շարադրելու ոճն է, որը ոչնչով չի տարբերվում թուրք կամ ադրբեջանցի պատմաշինարարների հակահայ մեթոդաբանությունից: Այլ խոսքով՝ իրականությունը խեղաթյուրելու «գիտական» այս ուղին ու դիրքորոշումը ընտրած Դեմոյանն իր վտանգավոր ըմբռնումներով, ինչպես ինքն է եզրահանգում «գրախոսականում»՝ *«...միմիայն ուրախության ու սրդաբացված հրճվանքի առիթ կարող է ստեղծել Բաքվի ու Ասկարայի պատմագրչակների շրջանում»* (էջ 4):

Ամփոփելով այս բաժնի վերլուծությունը՝ խմբագրակազմը հատուկ ընդգծում է, որ բազմահատորյակում տեղ գտած բազմաթիվ նորույթների շարքում ժողովրդագրական հիմնահարցերն ունեն առանձնահատուկ գիտաքաղաքական նշանակություն: Բավարավենք միայն Գ. Բաղայանի հեղինակած տեքստերի մատնանշումով, որոնք, լինելով ահռելի ծանր ու տևական աշխատանքի արդյունք, միանգամայն նոր լույսի ներքո են ներկայացնում Արևմտյան Հայաստանի XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբի վարչաժողովրդագրական պատկերը (գիրք առաջին, էջ 399-405, 539-543, գիրք երկրորդ, էջ 52-64): Ցանկության դեպքում՝ այդ ամենը կնկատվեր և կարժանանար գնահատանքի:

է) Դիտողություններ հատորում «բացակա», «չափազանց շատ գրված» և այլ նյութերի մասին:

«Գրախոսները» «համոզվել են», որ մեր կատարած աշխատանքի խոցելի կողմերից մեկն էլ այն է, որ գիտաբաղաբական կարևորություն ներկայացնող շատ նյութեր տեղ չեն գտել երրորդ հատորում: Բայց ինչպես հարցի քննությունից կհամոզվենք, իրականում նրանք ոչ թե չեն նկատել եղածը, այլ՝ չեն ցանկացել այն տեսնել:

Այսպես՝ նշվում է, որ Հայոց ցեղասպանության բաժնում «խոսք անգամ չկա երիտթուրքերի դատավարության մասին» (էջ 34): Այնինչ երկրորդ գրքի 526-րդ էջում և՛ խոսք կա, և՛ ծավալուն մի պարբերություն. «Թուրքական «արդարադատությունը», իր կանխակալությամբ, բոլոր ակնհայտ թերություններով, բացթողումներով ու արհեստական սխալներով հանդերձ, ունի չափազանց կարևոր նշանակություն Հայոց ցեղասպանության իրավական գնահատման տեսակետից, քանզի մեղավոր էին ճանաչվում ու մահվան էին դատապարտվում թուրքական իշխանության բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, այդ թվում նաև հայերի զանգվածային սպանությունների համար: Կարելի է եզրակացնել, որ նման մեղադրանքի հաստատումը թուրքական դատարանում նշանակում էր նոր Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության անուղղակի ճանաչում: Թերևս սա էր նաև պատճառը, որ հետագայում քեմալականները փորձեցին չեզոքացնել ռազմական տրիբունալների վճիռները»: Վերոհիշյալից հետևում է, որ «գրախոսները» իրականում խոցելի նյութ են փնտրել, այլապես, իմանալով, որ երիտթուրքերի դատավարությունն սկսվել է 1919 թ., այն կփնտրեին ոչ թե այս հատորում, այլ

1918-1945 թթ. ընդգրկող չորրորդ հատորի առաջին գրքի՝ «Հայկական Նեմեսիսը գործողության մեջ» ենթագլխում (էջ 231-236):

«Գրախոսները» դժգոհ են, որ հատորում ներկայացված չեն հայ կանանց ու երեխաների նկատմամբ կատարված ոճրագործությունները: Այս դեպքում էլ մենք պետք է դժգոհենք նրանց տեսողության որակից, քանի որ այդ մասին 485-487-րդ էջերում ներկայացված են վերը նշված դեպքերը: Հավանաբար «գրախոսներին» հետաքրքրում էին սպանությունների, բռնաբարությունների և խեղումների մանրամասները, որոնց նրանք կարող էին ծանոթանալ վկայակոչված ծավալուն գրականության մեջ:

Հատորյակը կարդալիս հավանաբար ունեցած հերթական «ցնցումների» պատճառով «գրախոսները» տարօրինակ ձևով «*թռուցիկ մի հիշատակություն*» են համարել երկրորդ գրքում տեղ գտած Կրես ֆոն Կրեսենշտայնի բավական ընդարձակ վկայությունը՝ իշխանությունների կողմից հավաքագրված և մի որջանոցում հավաքված 500 հայ որբ երեխաների ողբերգական վիճակի մասին (էջ 487-488) և եկել չհիմնավորված հետևյալ եզրակացությանը. «*Գրեթե խոսք չկա թուրքական որբանոցների մասին*» (էջ 9):

«Գրախոսները» տեսողական խնդիրներ ունեն նաև մեր պատմության մեջ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու ծանրակշիռ տեղի ու դերի մասին հատորներում առկա հսկայական նյութը գտնելու հարցում (գրխ., էջ 12): Ազնիվ լինելու դեպքում, կարդալով միայն Հայ եկեղեցու գործունեությունը լուսաբանող ամբողջական բաժինների վերնագրերը «1677 թ. էջմիածնի ժողովը: Հակոբ Ջուղայեցի» (հ. III, գիրք I, էջ 13), «Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու 1836 թ. Կանոնադրությունը» (էջ 268), «1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը Հայ առաքելական եկեղեցու գույքի բռնագրավման մասին», (գիրք II, էջ 12), լուրջ պատմաբանը կհրաժարվեր նման անհեթեթ մեղադրանք ներկայացնելուց:

Բայց նախ անպայման «նյութ» սարքելու բոտն ցանկության պայմաններում վերոհիշյալը ևս բավարար չի նկատվի՝ մեզ ներկայացված մեղադրանքը օրակարգից հանելու համար, ապա խորհուրդ կտալինք հարյուրավոր էջերում խնդրո առարկա դրվագները գտնելու նպատակով զուր ժամանակ չվատնել և միայն թերթել հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման, մշակույթի ու կրթության զարգացման գործում մեծ դեր ունեցած հայոց կաթողիկոսների, պատրիարքների, թեմակալ առաջնորդների ու հոգևոր դասի այլ ներկայացուցիչների անձնատուներին հարուստ ցանկերը և համապատասխան էջերում ծանոթանալ նրանց գործունեությունը լուսաբանող էջերին: Գուցեն դրանից հետո Դեմոյանն ու իր ծպտյալ թիմակիցները որոշեին իրենց մեղքը քավել թե՛ ոչ մեր, ապա գոնե եկեղեցու առջև՝ նախընտրելով ապաշխարությունը:

Ի դեպ, եկեղեցուն «զանց առնելու» համար «գրախոսների» քննադատությունը շաղկապված է այլ հարցի հետ. *«ինչպես կարելի է Հայաստանում սոցիալ-դեմոկրատական ու մարքսիստական գաղափարների տարածմանը հատկացնել առանձին ենթագլուխ և չորս էջ, իսկ հայ եկեղեցու պատմությունը, հաստատության ներսում գաղափարախոսական ու կրոնական բովանդակային վերլուծություններն ուղղակի զանց առնել»:* Պնդում ենք, որ մարքսիստական ու սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարների տարածմանն առանձին ենթագլուխ հատկացնելը միանգամայն արդարացված է: Ավելին՝ այդ ենթաբաժնի հեղինակ ակադեմիկոս Հր. Սիմոնյանը, հաշվի առնելով տվյալ ժամանակաշրջանում հայ իրականության մեջ սոցիալիստական գաղափարների տարածման լայն աշխարհագրությունը, իրավացիորեն գտնում էր, որ եղած նյութի ծավալը սեղմ է, ուստի կարելի էր այն ավելի ընդարձակել:

«Կուրություն» հերթական մի օրինակ ևս բացահայտելու նպատակով ստիպված ենք կրկին վկայակոչել երկարաշունչ նախադասություններ: «Գրախոսները» գրում են. «*Խոսելով Առաջին աշխարհամարտում հայերի մասնակցության մասին՝ մի ամբողջ ենթագլուխ է նվիրված ռուսական բանակին ցուցաբերված հայերի օժանդակությանը, ներկայացված է կամավորական ջոկատների ստեղծումը, սակայն չկա համարժեք տեղեկատվություն օսմանյան բանակում հայերի ներկայացվածության մասին: Սա ստեղծում է հայերի «դավաճանության» վտանգավոր պատկեր և հաստատում թուրքական ու օտարազգի ժխտողական պատմաբանների նմանօրինակ պնդումները: Այնինչ հայերը՝ որպես Օսմանյան կայսրության քաղաքացիներ, ներգրավվեցին զինվորական ծառայության մեջ և խիզախություն դրսևորեցին պատերազմի սկզբնական շրջանում: Կապիտան Սարգիս Թորոսյանի հանրահայտ օրինակը, որի մասին վերջին տարիներին բազմաթիվ հիշատակումներ եղան հայկական ու թուրքական աղբյուրներում, չգիտես ինչու վրիպել է հեղինակների աչքից» (էջ 32):*

Ի գիտություն մեր «գրախոսների»՝ առանց պահանջվող դրվագների նկարագրության էլ, պատմության կեղծարարները հայերիս մեղադրելու էին և կշարունակեն մեղադրել «դավաճանության» մեջ՝ իրենց իրականացրած ոճրագործությունն արդարացնելու համար: Բայց մենք, ինչպես մեր «գրախոսներին», այնպես էլ օտար կեղծարաներին՝ մեզ մեղադրանքներ ներկայացնելու հնարավորությունից զրկելու նպատակով, շտապենք «արդարանալ»: 481-րդ էջում կա մի ամբողջական պարբերություն. «Ջոռահավաքի ընթացքում օսմանյան բանակ է գորակոչվում 18-45 տարեկան ավելի քան 60 հազար հայ: Տարբեր ռազմաճակատներում նրանք մասնակցում են մարտական գործողությունների: Հայ զինվորներն արժանանում են թուրքական հրամանատար-

բության դրվատանքին և նույնիսկ շնորհակալական հեռագիր է հղվում Վանի վալի Ջևդեթ բեյին՝ սահանգից զորակոչված հայերի սխրագործությունների համար»։ Մեկնաբանությունները թողնում ենք ընթերցողին։

Մեթոդաբան, ցեղասպանագետ, դատավոր, ազատամիտ ներկայացող մեր ընդդիմախոսները, պարզվում է, նաև կնամեծար են (այդպես ենք նրանց կոչում, որ չվիրավորվեն), մարզասեր ու «ինտելիգենտ»։ Նրանք անթույլատրելի են համարում, որ հեղինակները *«Աշխատանքում չեն անդրադարձել այնպիսի կարևոր հարցերի, ինչպիսիք են, օրինակ, հայ կանանց շրջանում ձևավորված ֆեմինիստական շարժումը...: Լիովին զանց է առնվել հայկական մարզական ու մարմնակրթական շարժման հույժ կարևոր երևույթի ներկայացումը»* (էջ 5-6)։ Նույն միտքը հանդիպում ենք նաև «գրախոսության» «Ամփոփիչ եզրահանգումներում», որտեղ մեզ հասցեագրված մեղադրանքներն ավելի տպավորիչ են դառնում՝ օգտագործված օտար եզրույթի շնորհիվ. *«Հատորներում ստանձին բաժին չի հատկացվել հայ կնոջը, կանանց շարժմանը, քանի որ հեղինակները տուրք են տվել պատմությունը ներկայացնելու ավանդական մասկուլին, այն է՝ տղամարդակենտրոն ավանդական մոտեցմանը»*։ Այս անգամ չարժե վերոհիշյալը գիտականորեն մեկնաբանել, առավել ևս՝ վիճարկել, քանի որ մեր հասցեին վերջապես հնչել է հաճոյախոսություն՝ մենք հանդես ենք բերել «տղամարդակենտրոն» ավանդական մոտեցում։

Տեղին է միայն հիշեցնել «նրբագգաց» քննադատներին, որ հայ իրականության մեջ ֆեմինիստական որևէ լուրջ շարժում չի եղել։ Դրա թույլ արձագանքն առկա է միայն արևմտահայ հատուկենտ կին գրողների ստեղծագործություններում (Սրբուհի Տյուսաբ, Հայկանուշ Մառք)։ Ի դեպ, այս կապակցությամբ խորհուրդ կտայինք ընթերցել վերջերս պրոֆ. է. Մինասյանի լույս ընծայած

«Հայ հերոսուհի կանայք» արժեքավոր մենագրությունը, որը, ի հեճուկս մեր ընդդիմախոսների, հեղինակի դիտարկմամբ իսկ՝ նույնպես գրված է տղամարդակենտրոն դիրքերից:

«Գրախոսականի» կազմողները, «չնկատելով» երկրորդ գրքի 35-38 էջերում պրոֆ. Վ. Մելիքյանի հեղինակած ընդարձակ շարադրանքը, մերկապարանոց հայտարարում են, թե *«քննական վերլուծության չի ենթարկվում Անդրանիկի ու Նժդեհի զլխավորած հայկական ջոկատների մասնակցությունը Բալկանյան պատերազմներին»*:

«Գրախոսության» 25-րդ էջում կա հանդիմանություն, որ *«1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը»* գլխում *«Չի խոսվում հայերի մասնակցության մասին, որը զգալի է»*: Համաձայն ենք միայն վերջին մտքի հետ, որ պատերազմում հայերի մասնակցությունը մեծ էր: Ուստի առաջին գրքում (էջ 421-429) ստանձին ենթավերնագրով («*Հայերը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում*») կա անդրադարձ այդ խնդրին: Հավելենք նաև, որ *«1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը»* վերնագրով գլուխ չկա, ինչպես նշում են «ուշիմ» ընդդիմախոսները:

Իր բողոքագրի մեջ խմբագիրը նկատել է, որ հեղինակները շրջանցել են մի «կարևոր» փաստ: Նրա կարծիքով՝ *«Տարօրինակ է, հաստորի ոչ մի գրքում չի հիշատակվում Ռուսական կայսրության արտգործնախարար Լոբանով-Ռոստովսկու «Հայաստանը մեզ պետք է ստանց հայերի» հայտնի արտահայտությունը, այնինչ խորհրդային շրջանում լույս տեսած բազմահատորյակում այս մեջբերումը կա»* (հատ. VI, էջ 284) (էջ 21):

Նախ՝ թույլ տվեք հարցնել, այդ որտեղ է գրված, որ տվյալ մեջբերումը պարտադիր է ակադեմիական կամ ոչ ակադեմիական որևէ հրատարակության համար: Եվ հետո՝ այդ որ աղբյուրով է հաստատվում, որ Լոբանով-Ռոստովսկին նման բան է

ասել: Եթե «Դեմոյանը և ընկ.» այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը սովորած լինեին, նման պնդում չէին անի: Ռուսաստանի արտգործնախարարն այդքան միամիտ մարդ չէր, որ նման ծրագիր ունենալու պարագայում իսկ, բարձրաձայն խոսեր այդ մասին կամ այդ միտքը փաստող գրավոր աղբյուր թողներ: Փորձառու պատմաբանը կնկատեր, որ վերոհիշյալ մեջբերմանը 6-րդ հատորում հղում չի տրված, քանի որ այն գոյություն չունի և բոլշևիկների կողմից հետագայում է հորինվել՝ ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունն ընդգծելու նպատակով, ապա գրքից գիրք է անցել՝ պարոնայք քննադատների հանգույն «մտավորականներին» գայթակղելու համար: Հավելենք, որ տարիներ առաջ ակադեմիկոս Մ. Եերսիսյանը այս թեմայով կազմակերպել էր հատուկ քննարկումներ, որոնց ընթացքում մասնագետները համոզվել էին, որ վերոհիշյալ արտահայտությունը սարքովի է, ուստի այն գիտական շրջանառության մեջ պահելու հիմքեր չկան:

Իրավացի չէ Դեմոյանը, երբ անգրագետ շարադրանքով պնդում է, թե «*Երրորդ հատորում խոսվում է Արևմտյան Հայաստանում և հայաքնակ այլ քաղաքներում լույս տեսած միայն հայատառ թուրքերեն մամուլի մասին, ...սակայն շուրջ հիսուն հայալեզու մամուլի և ոչ մի անուն չի հիշատակվում*» (էջ 28, ընդգծումը մերն է): Նախ՝ «*հիսուն հայալեզու մամուլ*» չի կարող լինել, այդպիսի հայերեն չկա: Պետք է լիներ՝ **հայալեզու հիսուն թերթեր և ամսագրեր:** Այնուհետև, հատորի՝ հայ մամուլին նվիրված չորս ենթաբաժիններում հայաքնակ քաղաքներում լույս տեսած հայերեն հրատարակությունները տասնյակ էջեր են զբաղեցրել, իսկ հայատառ թուրքերեն մամուլին հատկացված է ընդամենը մեկ էջից փոքր-ինչ ավելի ծավալ (տե՛ս Երկրորդ գրքի 274-275-րդ էջերը): Արևմտյան Հայաստանում լույս տեսած մամուլը հանգամանորեն չի լուսաբանված հետևյալ պատճառներով. նախ՝ այդ

պարբերականները, բացառությամբ մի քանիսի, ոչ անցյալում, ոչ էլ մեր օրերում չեն ուսումնասիրվել: Դրանցից հատորում անդրադարձ կա XIX դ. երկրորդ կեսին Վանում հրատարակվածներին և 1908 թ. հետո լույս տեսած պարբերականներին (էջ 266-267 և 286): Դրանք չեն ուսումնասիրվել, քանի որ բնաշխարհում լույս տեսած պարբերականներից շատ քիչ միավորներ են պահպանվել, մի հանգամանք, որ պետք է հայտնի լիներ գոնե ցեղասպանության հիմնախնդիրներով զբաղվող բարձրագույն քննադատին:

«1884 թ. իբրև բերդ հիմնված Ալեքսանդրապոլը սկսեց կառուցապատվել 1837 թ. կազմված գլխավոր հատակագծով» (գիրք երկրորդ, էջ 213) ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Մուրադ Հասրայանի հեղինակած ձևակերպման մեջ, ոչ թե *«թվականների տեղերը ճիշտ չեն տեղադրվել»*, ինչպես պնդում են «գրախոսները», այլ թույլ է տրվել մասնակի վրիպում. իրոք 1837 թ. քաղաքի կարգավիճակ ստացած Ալեքսանդրապոլը կառուցապատվել է նույն տարում հաստատված հատակագծով: Այսինքն՝ նախադասության սկզբում՝ *1884 թ.*, տեխնիկական վրիպում է, ուստի՝ ավելորդ:

Հիմա այն մասին, թե ինչու որոշ բաժիններ շատ են գրված, և դրանով իբր խախտված է թեմաների ծավալային համամասնությունը:

Անընդունելի է 31-րդ էջում արված այն պնդումը, թե ֆիդայական կռիվների մեծ մասը *«տեղային նշանակություն է ունեցել և ոչ մի ազդեցություն չի թողել կարևոր իրադարձությունների վրա»*, ուստի դրա փոխարեն անհրաժեշտ էր անդրադառնալ *«1912 թ. հայ գրերի գյուտի և տպագրության համահայկական հորեյանների»*, որի մասին, իբր *«որևէ հիշատակում չկա»* (էջ 29): Կարճ պատասխանենք՝ ֆիդայական շարժումը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության կարևորագույն էջերից է և ունի

բացառիկ նշանակություն սերունդներին հայերնասիրական ոգով դաստիարակելու գործում, ուստի պետք է ներկայացվեր հանգամանորեն: Հայ գրերի գյուտի մասին, այնուամենայնիվ, ակադեմիկոս Ս. Սարինյանի հեղինակած տեքստում հիշատակություն կա (տե՛ս գիրք երկրորդ, էջ 206):

«Գրախոսության» մեջ կարդում ենք. *«Անհասկանալի տրամաբանությամբ ռուսական զորքերի կողմից Ախալքալաքի և Ախալքալաքի (վերջին տեղանվան ընդգծումը մերն է) գրավման դրվագների մանրամասն նկարագրություններին ավելի շատ էջեր են տրամադրվել, քան, ասենք, Երևանի բերդի գրավման նկարագրությանը: Դրա ակունքները հասկանալի են: Ուշադիր ընթերցումից պարզորոշ է դառնում, որ հատորի պատասխանատու խմբագիրը՝ ՀՀ՝ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն Ա. Մելքոնյանը, յուրովի է փորձել տնօրինել ակադեմիական բազմահատորյակի բախտն ու բովանդակությունը՝ իր դոկտորական ատենախոսության բազմաթիվ հատվածներ մեխանիկորեն տեղափոխելով այս հատոր» (էջ 22):*

Նախ՝ զարմանալի է, որ վերոհիշյալ քաղվածքում Ջավախքի կենտրոն Ախալքալաքի անունը գրված է «Ախալքալաք» ձևով: 2013 թ. Ա. Մելքոնյանի ատենախոսությունը խոշորացուցով «ուսումնասիրելուց» և անոնիմկա գրելուց հետո մեզ թվում էր, որ Դեմոյանը գոնե յուրացրել է Ջավախքի տեղանվանաբանությունը, հեղինակից սովորել «Ախալքալաք» բառի ճիշտ գրությունը և իմաստային բացատրությունը. այն է՝ վերջինիս «քալաք» բաղադրիչը նույնանում է հայերենի «քաղաք» բառի հետ: Բայց...

Ինչո՞ւ է պատասխանատու խմբագիրը «յուրովի ... տնօրինել ակադեմիական բազմահատորյակի բախտն ու բովանդակությունը» և փաստորեն «ձեռնոց նետելով» անգամ Երևանին, նախապատվությունը սովել իր ծննդավայր Ջավախքի պատմությանը:

Բացահայտ հեզնական ոճով ու չարամտությամբ գրված այդ ձևակերպմանը ևս անդրադառնանք. Դեմոյանը ճանց է առնում պատմականության սկզբունքը՝ չկամենալով ընդունել, որ XIX դ. սկզբին հայաբնակ Ախալցխայի էյալեթը Օսմանյան կայսրության ընդարձակ և ռազմավարական նշանակություն ունեցող նահանգներից էր, և ռուս-թուրքական պատերազմում առավելության հասնելու համար կողմերից յուրաքանչյուրը փորձում էր այնտեղ ապահովել գերակայություն: Պատահական չէ, որ 1828 թ. տիրելով այդ նահանգին՝ հաջորդ տարում առանց լուրջ կռիվների ռուսները տեր դարձան Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասին և սրա կենտրոն Կարին քաղաքին: Առանց այդ դեպքերի ներկայացման, որոնք, ինչպես երևում է հատորի տեքստից, վերաբերում են ոչ միայն Զավախքին, այլև ամբողջ նահանգին ու տարածաշրջանին, հասկանալի չէր լինի հետագա շարադրանքը: Մի՞թե Դեմոյանն անտեղյակ է, որ նախորդ ակադեմիական հրատարակության հինգերորդ հատորում խորհրդային տարիներին գոյություն ունեցող քաղաքական կապանքների պատճառով այս հարցերը գրեթե չեն լուսարանել: Դա նրան չի հետաքրքրում, քանի որ Ա. Մելքոնյանին սևացնելու սնեռուն նպատակը արդարացնում է միջոցները: Վայել չէ հայ մարդուն նման անձնական դրդապատճառով մեր հայաշխարհի մի կտոր Զավախքը միտումնավոր հակադրել քաղաքամայր Երևանին և հատորը համարել *«ջավախքակենտրոն մի պատմության շարադրանք»* (էջ 46): Նման արարքով, իրականում, Դեմոյանը ոչ թե մատնացույց է արել իր «երևանակենտրոն» կեցվածքը, այլ հերթական անգամ բացահայտել է սեփական ապագգային ու եսակենտրոն նկարագիրը:

Հիմնագուրկ է քննադատությունը երկրորդ գրքում տեղադրված քարտեզների (գավեշտալի է, որ «գրախոսականում» դրանք որպես *«քարտեզագրական նյութ»* են ներկայանում) վերա-

բերյալ: Մեր «դատավորները», իրենց վրա վերցնելով մասնագիտակցած մեծ պատասխանատվություն, մատնանշում են դրանց «խառնիճադանջությունը», «հերթական փնթի աշխատառճը»⁷, ինչպես նաև՝ «պատմական քարտեզների անհարկի ձևափոխումները»: Մերկապարանոց հայտարարությունները թողնելով իրենց խղճին՝ նշենք, որ սովորաբար նման պարագայում անհրաժեշտ էր գոսե մի բանի օրինակ մատնանշել, ինչը չի արվել: Ավելին, «քննադատները» ընթերցողին ապակողմորոշում են, նրբ պնդում են, թե իբր այս բոլոր «հանցանքները» գործել են Գեղամ Բաղայանը և Մարտին Մարտիրոսյանը: Բարեխիղճ մարդը կնկատեր, որ երրորդ հատորում զետեղված քարտեզներն ունեն երկու հեղինակ՝ Բաբկեն Հարությունյան և Գեղամ Բաղայան (այդ լճաին նշված է գրքի վերջում՝ 757-րդ էջում): Ուստի զարմանալի չէ, որ կան ոճական որոշ տարբերություններ: Կարևորը քարտեզի բովանդակությունն է և դրանում պատմական նյութի պատշաճ մատուցումը: Ինչ վերաբերում է քարտեզագրական ձևավորմանը, ապա դրանք կատարված են հավուր պատշաճի և բարձր արհեստավարժությամբ:

Անբարեխղճության ևս մեկ օրինակ. «գործ սարքողները», իրենց մեղադրանքները հիմնավորելու համար «փնթի» քարտեզներից «գրախոսության» մեջ զետեղել են մի օրինակ՝ «Հայկական հարցը (1878-1914 թթ.)» վերտառությամբ: Վերջինիս հեղինակը ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Բաբկեն Հարությունյանն է, ում պարոն Դեմոյանը համարում է իր ուսուցիչը: Առնվազն պարկեշտ չէ անհարկի քննադատել՝ ում պատահի, առավել ևս՝ ուսուցչին:

«Գրախոսության» 15-րդ էջում «հերքվել է» պրոֆեսորներ Պ. Հովհաննիսյանի և Ն. Մարուխանյանի հեղինակած այն միտքը,

⁷ *Աշխատառճ* բառ հայերենում չկա, կա աշխատելառճ (էլյան Սեդա, Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարան, Եր., 2002, էջ 43):

որ Անիի «Պեղումների ընթացքում երևան հանվեց Բագրատունյաց Գագիկ I թագավորի ամբողջական արձանը, ինչպես նաև Զվարթնոցին նման Գագկաշեն եկեղեցին՝ իր հատակագծով» (էջ 177), քանի որ, ըստ ընդդիմախոսների՝ «Այստեղ ճիշտ տարբերակը ոչ թե հատակագծով, այլ մանրակերտով» (ոճական առումով աղճատված սույն նախադասությունը մեջբերել ենք նույնությամբ): Իրոք՝ Անիի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (Գագկաշեն) եկեղեցու պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է Գագիկ թագավորի 2.25 մետրանոց արձանը՝ ձեռքին եկեղեցու մանրակերտի ստորին հատվածի բեկորներով: Բայց ինչու են գրախոսները պնդում, որ վերտիիշյալ նախադասության երկրորդ մասում սխալ կա, քանի որ իբր խոսքը հենց մանրակերտի հայտնաբերման մասին է: Հեղինակները նկատի ունեն բուն եկեղեցու հայտնաբերումը: Այսպես՝ Ս. Մնացականյանի «Զվարթնոց և նույնատիպ հուշարձանները» գրքի 200-րդ էջում կարդում ենք. «Բուն տաճարը հայտնաբերվեց 1905-1906 թվականների պեղումների ժամանակ (մանրամասն տե՛ս նաև Н. Мара, Ани, Москва, 1934, с. 55-60, տե՛ս նաև՝ ՀՄՀ, հ. 3, էջ 216):

ը) Ցեղասպանության խնդրին վերաբերող դիտողություններ:

Ինչպես և սպասելի էր, «գրախոսների» համար գլխավոր թիրախը լինելու էր երկրորդ գրքում տեղ գտած Հայոց ցեղասպանության պատմության շարադրանքը: Դա ոչ միայն այն պատճառով, որ «գրախոսները», լինելով հանրապետության «ճանաչված» ցեղասպանագետներ, մասնագիտական ու համոզիչ կարծիք կհայտնեին այդ բաժնի «անորակության» վերաբերյալ, այլ նաև՝ օգտագործելով թեմայի նկատմամբ մեր ժողովրդի ունեցած՝

հասկանալի զգացական ու առանձնահատուկ վերաբերմունքը, հնարավորություն կունենային հեղինակներին ներկայացնել ամեն տեսակ, այդ թվում՝ քաղաքական մեղադրանքներ: Դիմենք փաստերին:

«Գրախոսության» կազմողները «ցնցվել են» (էջ 34) Հայոց ցեղասպանության համաշխարհային արձագանքների և իրավաքաղաքական գնահատականի բաժնի ամփոփիչ մտքից, ըստ որի խաղաղ քաղաքացիական բնակչության զանգվածային կոտորածները միջազգային իրավունքի տեսակետից համարվել են այդ սկզբունքներին հակասող հակաիրավական արարք դեռ XIX դարի կեսերից, ինչն է՛լ ավելի հստակեցվել է 1890-ական թթ. ու ձևակերպում ստացել Առաջին աշխարհամարտը եզրափակող փաստաթղթերում, և ի վերջո, ՄԱԿ-ի՝ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիայով» (էջ 523-528):

Բազմահատորյակի հեղինակները քննադատվում են ցեղասպանագիտական միջազգային հանդեսներից մեջբերումներ չկատարելու (էջ 19), Պոնտոսի հույների նկատմամբ երիտթուրքական իշխանությունների քաղաքականությանը (էջ 10), Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուին (էջ 19), կամ «գեւոցիդ» եզրույթը շրջանառող Ռաֆայել Լեմկինին (էջ 12) պատշաճ ուշադրություն չդարձնելու մեջ: Տպավորություն է ստեղծվում, որ նյութի կազմողները մոռանում են, որ խոսքը ոչ թե զուտ ցեղասպանագիտական բնույթի աշխատության կամ բացառապես Հայկական հարցի ու Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հատորյակների, այլ «Հայոց պատմության» բազմահատորյակի երրորդ հատորի՝ մոտ 300-ամյա հարուստ պատմության մասին է:

Հույների և ասորիների ցեղասպանության լուսաբանումը հեղինակների առաջնահերթ խնդիրը չի եղել: Այդուհանդերձ, ինչ-

պես ասորիների ու հույների, այնպես էլ եզդիների (տե՛ս նաև՝ էջ 493) ողբերգությունները ներկայացվել են, բայց Հայոց ցեղասպանության ընդհանուր խորապատկերի վրա՝ ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ ևս օսմանյան պետության ցեղասպան քաղաքականությունը բացահայտելու նպատակով: Հատորյակում կան հղված աշխատություններ, որոնք հիմնախնդրով հետաքրքրվողներին կարող են ավելի հանգամանորեն լուսաբանել Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ասորիների և հույների նկատմամբ իրականացված ոճրագործությունների մանրամասները:

«Խոցելի» և «բացակա» մյուս նյութի մասին. երկրորդ գրքի Հայոց ցեղասպանության միջազգային արձագանքների բաժնում առկա է Հ. Մորգենթաուի հայանպաստ գործունեության գնահատականը և որպես Հայոց ցեղասպանության պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր արժևորված է նրա թողած հուշագրությունը (էջ 514): Անհիմն պնդվում է, թե իբր 514-րդ էջում *«Մորգենթաուի հուշագրության առաջին հրատարակության տարեթիվը սխալ նշված է 1919 թ.»*, մինչդեռ տվյալ էջում գրված է՝ *«առավել արժեքավոր է 1919 թ. լույս տեսած «Դեսպան Մորգենթաուի հուշերը» աշխատությունը»* (էջ 514): Իսկ 1918 թ. առաջին անգամ հրատարակված Մորգենթաուի հուշագրությունից (Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story, N. Y., 1918) հղումներ կան 482, 485, 490-րդ էջերում:

Ռ. Լեմկինին չհիշատակելու մասին. թեև հիմնականում նրա կողմից կազմված «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիան ՄԱԿ-ի կողմից ընդունվել է բավական ուշ՝ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին, այսինքն՝ քննարկվող ժամանակաշրջանից դուրս պատմափու-

լում, այնուամենայնիվ, ի գոհացումն մեր ընդդիմախոսների՝ դրա դրույթները հիշատակվել են նաև այս գրքի 492, 528-րդ էջերում:

«Գրախոսության» մեջ քիչ չեն հակասական ու իրարամերձ դատողությունները: Հատորի հեղինակները մեղադրվում են՝ Գերմանիայի մեղսակցության հարցին պատշաճ ուշադրություն չդարձնելու մեջ (էջ 9): Այդ հարցում բավարար չի նկատվում Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպանատան գլխավոր թարգման Ա. Մանրելշտամի կարծիքի վկայակոչումը. նա «**հանցավոր էր համարում նաև կայսերական Գերմանիային, որը թեն չկազմակերպեց ջարդերը, բայց քաջալերեց և արդարացրեց դրանք**» (էջ 517):

Հատկանշական է, որ մոռանալով առաջադրած մեղադրանքը՝ անմիջապես հաջորդ էջում «գրախոսները» ակամա ընդունում են, որ այդ հարցին է նվիրված նաև գերմանացի սոցիալիստ Կարլ Լիբկնեխտի՝ 1916 թ. Ռայխստագի նիստում ունեցած ելույթը, որում գերմանացի պատգամավորը հայկական կոտորածների կազմակերպման համար պատասխանատու է համարում նաև սեփական կառավարությանը, որը երիտթուրքերին ուղղորդում էր Կոստանդնուպոլսում գտնվող իր սպաների միջոցով (էջ 518-519): Մի՞թե Լիբկնեխտի կողմից սեփական կառավարության հասցեին երկրի օրենսդիր մարմնում հնչեցված այդ մեղադրանքները Հայոց ցեղասպանության մեջ Գերմանիայի մեղասկությունը փաստող հստակ վկայություններից չեն:

Ռուսաստանի քաղաքականության գնահատականի կապակցությամբ էլ հիշեցնենք, որ այդ մասին խոսվում է «Օսմանյան կայսրության մասնատման մեծ տերությունների ծրագրերը 1914-1917 թթ.» բաժնում (էջ 529-536): Այնտեղ ներկայացված են Անտանտի տերությունների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի ծավալապաշտական ծրագրերը, երբ համաշխարհա-

յին պատերազմի ու հայերի ցեղասպանության իրականացման ընթացքում նրանց միջև կնքվում էին Օսմանյան կայսրության և մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի տարածքների բաժանման վերաբերյալ Սայքս-Պիկո-Սազունով գաղտնի համաձայնագրերը:

Ջարմանալի չէ, որ մեր ընդդիմախոսները, կոնտեքստից արհեստականորեն կտրել-հանելով առանձին նախադասությունը (էջ 10), «դժվարացել են» ըմբռնել էջ 493-ում տեղ գտած միտքը: Եթե մեջբերվեր ամբողջ պարբերությունը, ապա միանգամայն պարզ կդառնար, որ հայ, ասորի և հույն ժողովուրդների բնաջնջումը Բ. Դոան դիտանկյունից ընդհանուր այլատյաց, ցեղասպան քաղաքականություն էր: Բայց դրա գոհը դարձած ժողովուրդների դիտանկյունից այն, բնականաբար, ընկալվում է իրենց նկատմամբ իրագործված՝ առանձին, փոխկապակցված հանցագործություններ:

Սուրբեկտիվ մղումներով չառաջնորդվելու դեպքում «գրախոսները» պետք է ըմբռնեին, որ հատորյակում հատուկ ընդգծվել է օսմանյան պետության ցեղասպան բնույթը: Թեպետ հայերն էին ընտրվել հիմնական թիրախ, բայց երիտթուրքերի ցեղասպան ծրագիրը ներառել էր նաև ոչ թուրք ժողովուրդներին:

Հ. Դեմոյանը *«խիստ վիճելի, «բացարձակապես անընդունելի, հակազիտական պնդում»* է համարում երկրորդ գրքում տեղ գտած հետևյալ միտքը. «Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովուրդը ունեցավ նաև հոգեկան խեղումներ...» (էջ 492): Ինչպես մեջբերման բազմակետերից հետևում է՝ քաղվածքն ամբողջական չէ և կտրված է կոնտեքստից: Դա միտումնավոր է արվել՝ հետևյալ մեղադրանքը ներկայացնելու համար. *«Անհասկանալի է, թե ինչպես կարող է որևէ ժողովուրդ՝ որպես ամբողջություն, դառնալ «հոգեկան խեղումների» կրող, ո՞ր մարմինը կամ անհատն է*

լիազորված մի ողջ ժողովրդի տալու «հոգեկան խեղում» ախտորոշումը» (գրիւ., էջ 14):

Մեջբերված տեքստի կիսատ թողնված հատվածը շարունակելով և վկայակոչելով հաջորդ էջի միտքը՝ («...ձեռք բերեց բազմաթիվ բարդությոներ, որոնք ուղղակի և անուղղակի կերպով ազդել ու շարունակում են ազդել ոչ միայն եղեռնը անմիջականորեն վերապրածների, այլ նաև հաջորդ սերունդների վրա», «Հայերի ցեղասպանությունն անմիջական և հեռակա հետևանքներ է ունեցել հայ ժողովրդի կենսագործունեության, հոգեկան կերպարի և ազգային բնավորության, նրա հետագա ազգային ձգտումների և նպատակների վրա», էջ 492-493), համոզվում ենք, որ հարցին տրվել է սպառիչ պատասխան: Պատահական չէ, որ սույն դրույթները տեղ են գտել ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայում: Ուստի տեքստի հեղինակ Ա. Մարությանը 492-րդ էջում վկայակոչել է հենց այդ փաստաթղթում ամրագրված հետևյալ դրույթը. «ցեղասպան հանցավոր գործողություններ են՝ զանգվածային սպանությունները, ծանր մարմնական վնասվածքները, հոգեկան խեղումներ պատճառելը... »: Ըստ «գրախոսի» ստացվում է, որ հայ ժողովրդին պատուհասածը չի տեղավորվում վերոհիշյալի մեջ, և կոնվենցիան կապ չունի Մեծ եղեռնի հետ:

«Գրախոսները» ոչ միայն 1918 թ. սեպտեմբերին Բաքվում կոտորված հայերի թվաքանակի՝ 30 հազարի իրողությունն են կասկածի տակ առել, այլ նաև համարել են «իրականությանը չհամապատասխանող» մեր հետևյալ պնդումը 1915 թ. ապրիլի 24-ին և հաջորդ մի քանի օրերին ձերբակալվածների թվաքանակի վերաբերյալ. «Վաղօրոք կազմված ցուցակների համաձայն՝ ոստիկանությունը կալանում է 800-ից ավելի, իսկ այլ աղբյուրի համաձայն՝ 2800 հայերի» (գիրք երկրորդ, էջ 483): Այդ կապակցությամբ

յամբ «խմբագիրն» ու «գրախոսները» շտապել են սրբագրել մեր «կոպիտ սխալը» իրենց կյուրթի 13-րդ էջում տեղ գտած հետևյալ նախադասությամբ՝ «2800-ը իրականությանը չհամապատասխանող թիվ է, և մենք աղբյուրի վրա հիմնվելով՝ այն նշելը սուսկ հայ ձերբակալվածների թվաքանակը արհեստականորեն ուռճացնելու նպատակով, անընդունելի է և ոչ հարիր ակադեմիական հրատարակությանը: Բացի այդ, 2800 թիվը վերցվել է Արթուր Պեյլերյանի կազմած ֆրանսիական դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուի 26-րդ փաստաթղթից, որտեղ, սակայն, նշվում է, որ ձերբակալված 2800 հայերի մեջ կան բազմաթիվ մտավորականներ: Այսինքն՝ տարօրինակ ձևակերպումներով պատրանք է ստեղծվում, թե բոլոր 2800 ձերբակալված հայերը մտավորական են»:

Այստեղ ոչ մի «տարօրինակ ձևակերպում» չկա: Տարօրինակը դատավորի կեցվածք ընդունած «գրախոսների» պնդումն է, որի համաձայն՝ իբր 2800-ը իրականությանը չհամապատասխանող թիվ է, չնայած որ նշված է աղբյուրը: Միաժամանակ՝ հանրահայտ է, որ ձերբակալվածների մեջ քիչ չեն եղել կուսակցական, համայնքային գործիչները, որոնք պարտադիր չէ, որ լինեին մտավորականներ: Հենց այդ միտքն էլ արտահատված է հատորում՝ «2800 հայ», այլ ոչ թե միայն մտավորական: Ինչ վերաբերում է մեր կողմից այդ թվաքանակը «արհեստականորեն ուռճացնելու» հայ «ցեղասպանագետների» անհանգստությանը, հիշեցնենք, որ նոր աղբյուրների քննությունը բերում է հստակ համոզման, որ մեր հիշատակած թիվը շատ ավելի ցածր է, քան իրականում այն եղել է: Նույնիսկ «Թուրքական պատմագիտական ընկերության» նախկին նախագահ, այժմ՝ Թուրքիայի խորհրդարանի անդամ, երդվյալ հայատյաց գործիչ Յուսուֆ Հալաչօղլուն, ցույց տալու համար, որ մեծ թվով հայ գործիչներ իբր իշխանությունների դեմ ապստամբություն էին նախապատրաստում, «Հայկական

հայրց» աշխատությունում գրում է, որ ապրիլի 24-26-ին ձերբակալված հայ «դավաճան ղեկավարների» թիվը հասել է 2345 անձի (գերմաներեն՝ Personen (մարդ, անձ))⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, Կ.Պոլսում 1915 թ. ապրիլի վերջին ձերբակալված ու արքորված և Բաքվում 1918 թ. սեպտեմբերին կոտորված հայերի թվաքանակի հարցում առանձին թուրք ու ադրբեջանցի հեղինակներ ավելի «առողջ» դիրքերում են կանգնած, քան Դեմոյան-խմբագրի հովանու ներքո աշխատող հայ «գիտնականները»:

Փորձառու «գրախոսների» սուր աչքից չի վրիպել նաև մտավորականների հետ կապված ևս մեկ «բացթողում»: Հատորի հեղինակները, *«Թերևս ակնհայտ աղբյուրների հետ սխալ աշխատելով»*, չեն նկատել՝ գրելով, որ նրանց *«Առաջին ձերբակալությունները տեղի են ունեցել Զեյթունում, որի մասին հաղորդվել է դեռևս 1914 թ. Հոկտեմբերի 16-ին (էջ 482): Սակայն 484-րդ էջում, հիշատակելով «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» ժողովածուն, նշվում է հետևյալը. «Հայ հասարակական, քաղաքական և կրոնական գործիչների ձերբակալությունները տևում են հիմնականում չորս շաբաթ՝ 1915 թ. ապրիլի 21-ից մինչև մայիսի 19-ը»:*

Ազնիվ լինելու դեպքում մեր ընդդիմախոսները, վերոհիշյալ քաղվածքն ամբողջապես մեջբերելով, տպավորություն ստեղծելու փոխարեն կնկատեին տեքստում առկա «հիմնականում» բառը: Մեր շարադրանքում հստակ գրված է, որ Հալեպի գերմանական հյուպատոս Վ. Ռյուլերի 1914 թ. հոկտեմբերի 16-ի գեկուցագրի համաձայն՝ *«Զեյթունում ձերբակալվել և դաժանորեն խոշտանգվելով սպանվել է Նազարեթ Չաուշը: Կալանվում են*

⁸ Sk' u Yusuf Halacoglu, Die Armenienfrage, Klagenfurt-Wien-Ljubljana-Sarajevo, 2006, էջ 60:

գյուղաքաղաքի ևս 60 և շրջակա 30 հայ աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ»: Իսկ մտավորականության և կրոնական գործիչների հիմնական ձերբակալությունները, այո՛, տեղի են ունեցել ապրիլի 21-ից մայիսի 19-ը ընկած ժամանակահատվածում:

Հատորի հեղինակներն անհարկի մեղադրվում են Հայոց ցեղասպանության արձագանքների և այդ հանցագործության իրավաքաղաքական գնահատականի բաժնից հայ գաղթականներին՝ ամերիկյան, եվրոպական և ռուսական մարդասիրական օգնություն ցուցաբերելու գործընթացի պատմությունը դուրս թողնելու մեջ: Ակնհայտ է, սակայն, որ հայ գաղթականությանը ցուցաբերված օգնությունը ոչ թե Հայոց ցեղասպանության արձագանքն էր, կամ դրա իրավաքաղաքական գնահատականը, այլ այդ արձագանքի ու գնահատականի հետևանքով առաջացած մարդասիրական շարժումը: Ուստի հեղինակները, միանգամայն իրավացիորեն, հայ գաղթականներին ցուցաբերվող մարդասիրական օգնության խնդիրը քննարկել են «Հայ գաղթականությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին» բաժնում (էջ 539-542):

Դիտողություն է արվում, որ հայերի՝ արդեն ընթացող բռնագաղթի և բնաջնջման քաղաքականությանը «օրինական» տեսք տվող «Տեղահանության մասին» օրենքը մոռացության է տրվել: Նախ՝ «գրախոսները» նշում են փաստաթղթի ընդունման սխալ ամսաթիվ՝ մայիսի 27-ը (էջ 9), մինչդեռ այդ օրը Թալեաթն ընդամենը կառավարությանը ներկայացրել է օրենքի նախագիծը, որն ընդունվել է մայիսի 30-ին և հրապարակվելուց հետո ուժի մեջ է մտել հունիսի 1-ին: Այս հարցերը հանգամանորեն քննվել են ակադեմիկոս Ռ. Սաֆրաստյանի «Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.)» մենագրության մեջ, (Եր., 2009, էջ 178-181) և չի նշանակում, թե այդ խնդրին անպայման պետք է լիներ անդրադարձ:

Ի դեպ, «ցեղասպանագետներին» դուր չի եկել նաև երրորդ հլատորի առաջին գրքում ակադեմիկոս Ռ. Մաֆրաստյանի հեղինակած տեքստը: Ավելին՝ նրանք իրենց նյութի 14-րդ էջում համոզված են, որ «Մեթոդաբանության և տեքստերը անխոցելի ու կոռ գիտականության սկզբունքով կազմելու հրամայականի տեսանկյունից քննություն չեն բռնում համիդյան կոտորածների անդրադարձող հետևյալ պնդումները. «...հայկական կոտորածների ծրագիրը սկսվել է նախապատրաստվել 1890 թ. ամռանից», ապա հաջորդ նախադասության մեջ արվում է գիտականության առումով անընդունելի մի պնդում. «Այդ ծրագրի ամբողջական տեքստը դեռևս չի հաջողվել հայտնաբերել»: Հարց է առաջանում՝ որքանով է տեղին օգտագործել մի ծրագրի գոյության մասին ենթադրություն, ապա նաև խոսել ամբողջական տեքստի մասին, որի հատվածների վերաբերյալ նույնպես որևէ գրավոր փաստաթղթով չի ամրապնդվում (տե՛ս էջ 509): Սա նույնպես խիստ խոցելի ու վտանգավոր թեզ է»:

Մատերիալ սարքողները շարադրանքում «չեն գտել» հեղինակի այն պարզաբանումը, որ հայերի բնաջնջման համիդյան ծրագրի առանձին դրվագներ հայտնի են դարձել Աբդուլ Համիդի անձնական քարտուղար Մուսթաֆա Նեդիմի հուշագրությունից և այլ հարակից աղբյուրներից (էջ 509): Նյութ կազմողների վերոնշյալ տրամաբանությամբ առաջնորդվելու դեպքում կարելի է կասկածի տակ դնել և «խիստ խոցելի ու վտանգավոր» համարել նաև 1911 թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 2-ը ընթացած երիտթուրքական կուսակցության կենտկոմի գաղտնի ժողովի որոշումը, որի տեքստը նույնպես հայտնաբերված չէ: Նման դեպքում կասկածելի կդառնան նաև՝ հայերի ցեղասպանության կանխամտածվածությունն ապացուցող փաստաթղթերը՝ 1914 թ. դեկտեմբեր – 1915 թ. հունվար ամիսներին երիտթուրք պարագլուխների

գաղտնի խորհրդակցության ընթացքում ընդունված, այսպես կոչված «10 պատվիրանների» որոշումը, որով քայլ առ քայլ մատնանշվում էին հայերի դեմ ձեռնարկվելիք միջոցները, կամ հայերին բնաջնջելու մասին Թալեաթի գաղտնի հեռագրերը, որոնցից մի քանիսը որպես ապացույց, նույնիսկ կցվել են երիտթուրքերի դատավարության նյութերին:

Ցեղասպանությունների պատմությամբ մասնագիտորեն զբաղվողները չեն կարող չիմանալ այն պարզ ճշմարտությունը, որ նման հանցագործության կազմակերպիչները, որպես կանոն, խուսափում են դրա վերաբերյալ գրավոր փաստաթղթեր թողնելուց՝ մտավախություն ունենալով, որ հետագայում դրանք կարող են օգտագործվել իրենց պատասխանատվության կանչելու համար:

Մեղադրանքներ ներկայացնելիս հաճախ «գրախոսները» ընկնում են հակասության մեջ. մի կողմից հեղինակները մեղադրվում են աշխատանքը «*բացարձակապես հնացած աղբյուրագիտական հենքով*» կատարելու (էջ 47), մյուս կողմից՝ ամբաստանվում սկզբնաղբյուրների փոխարեն միջնորդավորված աղբյուրներ օգտագործելու մեջ (էջ 16): Չմոռանանք, որ յուրաքանչյուր մասնագետ ինքն է ընտրում իր հետազոտության աղբյուրագիտական և պատմագիտական հենքը: Հայոց ցեղասպանության համաշխարհային արձագանքների բաժնում հավասարակշռված ձևով օգտագործվել են ինչպես սկզբնաղբյուրներ՝ Гиббонс Г. А. Самая черная страница новейшей истории. Последние избиения в Армении, П. 1916; Deutschland und Armenien 1914-1918, Potsdam, 1919; Армения и армянский вопрос преди и след войната. С предговор от Проф. Доктор Гаврил И. Кацаров. Издание на Българо-Арменското дружество, София, 1927; Либкнехт К., Избранные речи, письма и статьи, М., 1961 (էջ 513, 518, 519), այնպես էլ տվյալ հար-

ցերի շուրջ պատմագիտական լուրջ աշխատանք կատարած հեղինակների՝ Ա. Մնացականյանի (ի դեպ, վերջինիս՝ 1965 թ. հրատարակված «Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ» մենագրությունը ներկայացվել է որպես հոդված), Մ. Ներսիսյանի, Ա. Զաքարյանի, Մ. Մուրադյանի, Ա. Յափունճյանի և այլոց արժեքավոր հետազոտությունները: Կարևոր է ոչ միայն աղբյուրների օգտագործումը, այլ նաև՝ պատմագիտական աշխատանքների ու դրանց հեղինակների աշխատանքի արժևորումը:

Դիտողություն է արվում, որ Հայոց ցեղասպանության համաշխարհային արձագանքների բաժնում հեղինակները գտնե տողատակում չեն հիշատակել Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած երկրներին (էջ 17): Նման «դիտողություն-ցանկությունից» պարզ է դառնում, որ դրա հեղինակները «Հայոց ցեղասպանության արձագանք» հասկացությունը նույնացնում են տարբեր պետությունների խորհրդարանների կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացի հետ: Մինչդեռ վերջինս, հիմնվելով առաջինի վրա, հաջորդել է դրան միայն տասնամյակներ անց: Նման պահանջ ներկայացնելուց առաջ խորհուրդ կտայինք «վերհիշել» բազմահատորյակի երրորդ հատորի երկրորդ գրքի ժամանակագրական սահմանները՝ (1901-1918): Տվյալ բաժնում, բնականաբար, ներկայացվել են հայերի ցեղասպանության ընթացքում և դրանից անմիջապես հետո եղած միջազգային արձագանքները: Ինչպես հայտնի է, տարբեր երկրների խորհրդարանների կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը սկսվել է 1965 թ. Ուրուգվայի խորհրդարանի կողմից ընդունված բանաձևով, ուստի այդ գործընթացը, ըստ բազմահատորյակի գրքերի ժամանակագրության, ներկայացված է չորրորդ հատորի երկրորդ գրքում (1945-1991 թթ.):

«Գրախոսությունը» ամբողջապես մեղադրական եզրակացության վերածելու նպատակով՝ ամեն կերպ հատորի հեղինակներին վերագրվում են Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության թուրքական վարկածների դրույթներ: Այսպես՝ նշվում է, թե իբր կամավորական շարժմանը վերաբերող տեքստը *«բազմաթիվ հակասություններ և երկակի մեկնաբանությունների տեղիք տվող»* մտքեր է պարունակում (էջ 35): Մինչդեռ մեջբերվում է հատորյակի էջ 115-ից հատված, որից հստակ հասկացվում է, որ կամավորական շարժումը չէր կարող պատճառ դառնալ հայերի ցեղասպանության համար, քանզի պանթուրքիզմի գաղափարախոսության վրա հիմնված այդ հայատյաց քաղաքականությունը ծրագրված էր վաղուց, այլ բան է, որ երիտթուրքական կառավարությունը փորձեց դա որպես պատրվակ օգտագործել իր հանցավոր քաղաքականությունն արդարացնելու համար: Ակամայից հարց է ծագում. արդյո՞ք պատեհ ու անպատեհ առիթներով հեղինակներին թուրքական տեսակետներ վերագրողներն իրենք չեն, որ առաջնորդվում են դրանցով:

Խնդրո առարկա բաժնի հեղինակը քննադատվում է Regnum գործակալության կողմից հրապարակված նյութին հղում կատարելու համար (էջ 462, հղում 1226): Խոսքը ռուսաստանցի պատմաբան Դավիթ Մարտիրոսյանի հոդվածում տեղ գտած նորահայտ վավերագրերի մասին է, որոնք վերցված են Ռուսաստանի կենտրոնական պետական ռազմապատմական արխիվից և ներկայացնում են օսմանյան բանակի կողմից 1914 թ. նոյեմբերին Բաթումի մարզի հայ բնակչության կոտորածը: Հոդվածի վերջում պատմաբանը վկայակոչել է իր կողմից օգտագործված գիտական գրականությունն ու արխիվային վավերագրերը: Անհասկանալի է, թե ինչն է այս հոդվածում *«գիտականության առումով*

խիստ խոցելի», և ինչու է վկայակոչված հողվածը գնահատվել որպես «երկրորդական նշանակություն ունեցող» աղբյուր (էջ 8):

Չենք կարող համաձայնել ընդդիմախոսների այն պնդման հետ, որ 483-րդ էջում մեր հեղինակած հետևյալ՝ «Նշանավոր երգահան Կոմիտասը, բռնագաղթի ժամանակ ականատես լինելով հայության դժոխային տառապանքներին, կորցնում է բանականությունը» միտքը, սխալ է, քանի որ իբր «Կոմիտասը կրքեւէ ականատես չի եղել որևէ բռնագաղթի, իսկ նրա հոգեկան հիվանդության զարգացման վերաբերյալ բազմաթիվ հետազոտություններ են լույս տեսել, որոնք հաջողությամբ զանց են առնվել հատորի այս կարևոր հատվածը պատրաստելիս» (էջ 33):

Տարբեր աղբյուրներում պահպանված վկայություններից հիշատակենք միայն «Արածանի» պարբերականում տեղ գտած փաստերն այն մասին, որ ձերբակալությունից և արքայից հետո ճանապարհին ինչպես երգահանը, այնպես էլ հայ այլ արքունիկաներ ենթարկվել են բազմաթիվ բռնությունների: Ահա դրանցից մի քանիսը. «...ձիավոր ժանդարմներից մեկը բիրտ հարվածով Կոմիտասի ձեռքից կոպտորեն խլելով լեցուն ջրամանը՝ ջուրը չոփում է Կոմիտասի երեսին, որն սկսում է կաթկթել մորուքից: Վախեցած Կոմիտասը կրում է ընդհարման վտանգ և երկու քայլ նետվում է ետ: Միջադեպն ունենում է ցնցող վախճան Կոմիտասի համար»⁹: Մեկ այլ տեղ կարդում ենք. «Ժանդարմի գործադրած բռնություններից հետո Կոմիտասի մոտ սկսվում է ջղաձգության բռնկում»¹⁰: Եթե ասվածին էլ ավելացնենք Պ. Սևակի «Անլուելի զանգակատուն» պոեմը, բավարար կլինի կարծելու, որ սենսացիոն բնույթի վերոհիշյալ պնդումը չունի լուրջ հիմքեր: Այն միայն կուրախացներ մեր թշնամրներին: Այստեղ տե-

⁹ «Արածանի», 1947, մայիս 4, թիվ 24, էջ 8:

¹⁰ Նույն տեղում, սալբիլ 27, թիվ 3, էջ 7: Տե՛ս նաև սալբիլի 27-ի թիվ 23-ի համարը:

դին է հիշել՝ «Տեր Աստուած, ներիր զդա, զի ոչ գիտէ՝ զինչ ասէ» ավետարանական խոսքերը:

«Գրախոսության» կազմողներն ակնհայտ սխալ են համարում 486-րդ էջում մեր՝ «**Զանգվածային կոտորածի՝ ցեղասպանության ենթարկվեցին նաև Պոնտոսի հոյսները**» ձևակերպումը, քանի որ դրանում *«զանգվածային կոտորած»* և *«ցեղասպանություն»* հասկացությունները նույնացվել են» (էջ 10): Զարմանալի է՝ գոնե «գրախոսության» կոորդինատոր-խմբագիրը պետք է իմանար, որ ցեղասպանությունն առանց էթնիկ դրդապատճառով իրականացված զանգվածային կոտորածի, չի կարող լինել և երկու եզրույթի մրաժամանակյա կիրառումը չի ենթադրում դրանց նույնացում:

Ցեղասպանության թեմայով հատորի հեղինակներին հասցեագրած մեղադրանքների շարանը «ցեղասպանագետ» խմբագիրն ամփոփում է ամոթալի մի եզրահանգումով: Նա կարծում է, որ 493-րդ էջում մեր հեղինակած՝ **«Հայ բնակչության ցեղասպանությունը ժողովուրդների դեմ կազմակերպված ամենամեծ հանցագործությունն է, որին զոհ գնաց 1,5 միլիոն մարդ, ու որը խստագույնս դատապարտվում է առաջավոր մարդկության կողմից»** միտքը, անգամ եթե *«լոզոնգային և հրապարակախոսական ոճին հարիր ձևակերպում է, պետք է ընդունենք, որ, իհարկե, մեզ՝ հայերիս համար այն ամենամեծ հանցագործությունն էր, սակայն մարդկությունը տեսել է մարդկային կորուստների, ժամանակի և տարածության առումներով ավելի մեծ ոճիրներ: Սա փաստ է»* (էջ 14):

Չենք զարմանում, որ Դեմոյանի համար ուրիշ ժողովուրդների ողբերգությունները *«մարդկային կորուստների, ժամանակի և տարածության առումներով ավելի մեծ ոճիրներ»* են: Դա պետք է համարել բնական, մանավանդ որ նա իրեն ապահովագրել է

«հայերիս համար այն ամենամեծ հանցագործությունն էր» միջանկյալ նախադասությամբ: Բայց հարց է ծագում՝ ինչու է նա անդրադարձել մեր վերոհիշյալ ձևակերպմանը, երբ այն, ինչպես երևում է շարադրանքից, վերաբերում է Առաջին աշխարհամարտին, որի ընթացքում, ընդհանուր թվաքանակի համեմատությամբ ունեցած կորուստների առումով, ոչ մի ժողովուրդ այնքան չի տուժել, որքան հայությունը: Հազիվ թե այս հարցում նա ունի այլ կարծիք: Հավանաբար գաղտնիքն այնտեղ է, որ նա չի համարում, որ, ի տարբերություն ցեղասպանված այլ ժողովուրդների, մենք նաև գրկվել ենք ՀԱՅՐԵՆԻ-ՔԻՑ, այսինքն՝ հայրենագրկվել ենք, դաժան մի երևույթ, որը ենթադրում է ցեղասպանություն՝ ցեղասպանությունից հետո:

Եթե Դեմոյանն ազնվություն ունենար, կխոստովաներ, որ պատմագիտության մեջ ակադեմիական մակարդակով առաջին անգամ, առանձին ենթավերնագրով անդրադարձ է կատարվել **հայրենագրկում** երևույթին (էջ 491-493), որը բազմահատորյակում առաջ քաշված տեսաբանական կարևոր նորույթներից է:

Այսքանով բովանդակային բնույթի հարցերի քննությունը համարելով բավարար, նույնատիպ մնացած մանր խնդիրների կապակցությամբ նշենք, որ դրանք մեծ մասամբ չիմնավորված ու կամայական պահանջներ են՝ այս կամ այն հարցի բացակայության, թերի լինելու, միտքը սխալ ձևակերպելու, դիզայնի տեսանկյունից խոցելի լինելու և այլնի վերաբերյալ:

թ) Լեզվաոճական, ուղղագրական, տեխնիկական և այլ բնույթի բացթողումներ:

Ինչ վերաբերում է տեխնիկական, լեզվաոճական, ուղղագրական և այլ բնույթի դիտողություններին, ապա դրանք կարելի է

բաժանել երեք խմբի՝ 1) ընդունելի, 2) երկու ձևերն էլ ընդունելի և 3) անընդունելի: Յուրաքանչյուր խմբից առանձնացնենք օրինակներ և սկսենք ընդունելի բացթողումներից, որոնք երկու գրքերի ահռելի նյութի մեջ զբաղեցնում են ամենահամեստ տեղը.

1) Ընդունելի՝

Ի տարբերություն Դեմոյանի խմբագրությամբ շրջանառված նյութի մերժողական՝ ամեն ինչ սևացնելու, ուռճացված ներկայացնելու, դրական ոչինչ չտեսնելու գործելակերպի, մենք ընդունում ենք, որ կան նաև դիտողություններ, որոնք հաշվի առնելու դեպքում, հատորը կշահեր: 1450 մեծադիր էջից բաղկացած աշխատանքի պարագայում դա անխուսափելի էր:

Ընդունելի դիտողությունները մասնավորապես կապված են կիրառված եզրույթները, տեղանունները, ամսաթվերի տոմարները միօրինակության բերելու խնդրի հետ: Նշենք, որ այդ իմաստով մենք էլ այնքան գոհ չենք բազմահատորյակի հրատարակության մրցույթը շահած հրատարակչության սրբագրիչների աշխատանքից:

Ռացիոնալ է թվում Հայոց ցեղասպանության մասին նյութը ժամանակագրական սկզբունքի փոխարեն ըստ այդ հանցագործության գործադրման փուլերի (օսմանյան բանակում հայ տղամարդականց, ապա՝ մտավորականության ոչնչացում, անպաշտպան հայ բնակչության բռնագաղթ, հայերի գույքի բռնագրավում, մշակութային եղեռն, ցեղասպանության հետևանքներ) ներկայացնելու առաջարկը, ինչն ավելի կոյուրացներ նյութի ընկալումը: Այս առաջարկի հետ մեկտեղ նաև փաստենք, որ թվարկված բոլոր փուլերը տեղ են գտել «Հայոց ցեղասպանության ծրագրի գործադրման սկիզբը», «Ջանգվածային բռնագաղթն ու կոտորածները 1915 թ.» և «Հայերի կոտորածները 1916 թ.» բաժիններում (էջ 8-9):

Ընդունում ենք, որ 1916-1917 թթ. ռազմական գործողությունները ներկայացնող շարադրանքում կան վրիպումներ և խրթին ձևակերպումներ: Համաձայն ենք, որ ավելի վաղ չենք հիշատակել Լ. Դևիսի՝ Խարբերդի ամերիկյան հյուպատոս լինելու հանգամանքը, ճիշտ է, որ Շանսի գյուղի ինքնապաշտպանության դրվագը կրկնվել է: Ընդունում ենք, որ ինչպես “Turkish Review” ամսագրի անվանումը, այնպես էլ որոշ գրքերի վերնագրեր ամբողջական չեն, գրականության ցանկերում կան օտարալեզու աշխատությունների այբբենական կարգի մի քանի խախտումներ, հնարավոր է, բուօն ու ստորակետը երբեմն հայտնվել են մեկը մյուսի տեղում, պրոֆ. Բ. Հարությունյանի հեղինակած մի քարտեզում մնացել է ազգային ատլասի էջադիրը, «չենք իմացել», որ 2002 թ. «Սպայի տունը» քանդել են, որ «Թբիլիսի» հյուրանոցը մտել է «մարիոտների» ցանցի մեջ, մեկ թե երկու անգամ չափերտները գործածել ենք ոչ ստանդարտ տարբերակով, «Իթթիլաֆ» բառում հայտնվել է ավելորդ «թ» տառը, մոռացել ենք, որ տողատակում «նույն տեղում»-ից բացի ունենք նաև «ն.տ.» ձևը, մի դեպքում ճիշտ գրել ենք, որ Ալմա Յոհանսոնն ազգությամբ շվեդուհի է, մեկ այլ տեղ՝ նրան «դարձրել ենք» դանիացի և այլն: Անհերքելի է, որ սրբագրիչները չեն նկատել երկրորդ գրքի 184-րդ էջում տեղ գտած օտարալեզու մի քանի բառերը, և տառատեսակը փոխելիս, անփութորեն դրանք վերածել են «հիերոգլիֆների»:

Բավարարվենք այսքանով և այդօրինակ այլ վրիպումներին անդրադառնալու փոխարեն, «արդարանանք» հետևյալ պատմությամբ: Երբ ստացանք սույն «ահասարստո» նյութը, որոշեցինք այն բաշխել ըստ տեքստերի հեղինակների՝ ակնկալելով պարզաբանումներ նշված համապատասխան դիտողությունների կապակցությամբ: Պարզվեց, որ «վրիպումներից» չի խուսափել անգամ հայ թատրոնի պատմության խորագիտակ, հայերենի փայ-

լուն մասնագետ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Հենրիկ Հովհաննիսյանը: Նա իր գրավոր բացատրության մեջ՝ «Սպայի տան» ապամոնտաժման փաստը չիմանալու և «թվական» ու «թթ.» ձևերը միաժամասակ գործածելու համար ստիպված եղավ ընդունել «մեղքերը» հետևյալ ձևակերպմամբ. «Օ՛, սարսափ, ի՛նչ անփութություն: Նա պարտավոր էր իմանալ քանդման տարեթիվը: Ամո՛թ, հազա՛ր ամոթ, որ չի իմացել: Նա չի իմացել, որ անունները պետք էր գրել ոչ թե սկզբնատառերով, այլ լրիվ: Այս էլ մի ամոթ: Նրա տեքստում կրկնվել է թ.-ն ու թվականները: Վա՛յ, վա՛յ, ո՛նց ես ապրելու, պարոն Հովհաննիսյան»:

Մենք, իրոք, ցավում ենք նկատված բացթողումների ու վրիպակների համար: Բայց համոզված ենք, որ դրանք, սակայն, որևէ կերպ չեն կարող սովորել կամ նսեմացնել հեղինակների կատարած վիթխարի աշխատանքը, առավել ևս, որ դեռ չիրացված տպաքանակը, որը բավական մեծ է, կարող է լրացվել վրիպակների թերթիկներով: Ուրախ կլինեինք, եթե նույն ջանադրությամբ մեր գործընկերներ-սրբագրիչները մեզ օգնեին մնացած երեք գրքերի պատրաստման ժամանակ:

Ավարտենք սույն բաժնի նյութի քննությունը ֆրանսիացի նշանավոր պետական գործիչ, կարդինալ Ռիշելյեի խոսքերով՝ «Տվեք ինձ 6 տող՝ գրված ամենաազնիվ մարդու ձեռքով, և ես այնտեղ կգտնեմ այն, որի համար կարելի է նրան կախել»:

2) Երկու ձևերն էլ ընդունելի են՝

- Կ. Պոլիս, թե անպայման՝ *Կոստանդնուպոլիս* կամ *Պոլիս*

- Բանակցությունները պետք է սկսել որքան հնարավոր է շուտ – *պետք է սկսել, որքան*

- Բյութանիա - *Բութանիա*

- Հաճըն - Հաճն

- Ելիսավետյոյլ - *Ելիզավետյոյլ*

- Բյուրահիա - Բ(յ)ոթահիա

- Ռուսական կայսրություն և Ռուսաստանյան կայսրություն

- Թոխատ - Թոքատ

- Երիտթուրքերի հեղաշրջում – երիտթուրքերի կատարած հեղաշրջում

- Վինակոչային – զորակոչային

- տեսակետից – տեսանկյունից

- Սանկտ Պետերբուրգ տեղանունը գործածված է միայն Ս. Պետերբուրգ ձևով (ա՛յ քեզ պահանջ):

- 1917 թ. իրադարձությունների կապակցությամբ ժամանակակից ռուսաստանյան պատմագրության մեջ կիրառվում են և՛ «հեղափոխություն» և՛ «հեղաշրջում» ձևերը:

- ընդդիմախոսների՝ ««Մուսուլմանական մոլեռանդություն» եզրի փոխարեն (էջ 508) ակադեմիական հրատարակության համար ավելի պատշաճ կլիներ օգտագործել «կրոնական մոլեռանդություն» եզրը» պնդումը, վիճելի է:

- 7-րդ ենթաբաժնի (««Թվական», «դար» բառերի կրճատման ոչ հաջող դեպքեր» վերնագրով) դիտարկումների դեպքում նույնպես խոսքը ավելի կամ պակաս նախընտրելի տարբերակների մասին է ընդամենը: Վերնագրում կա դրա խոստովանությունը («ոչ հաջող դեպքեր»):

- 9-րդ ենթաբաժնի («Խմբագրական վրիպումներ») 11 դիտարկումներից միայն վերջին երկուսն են ուշադրության արժանի: Մյուսների դեպքում նույնպես խոսքը ավելի կամ պակաս նախընտրելի տարբերակների մասին է ընդամենը:

- Թեև առաջարկվող՝ «Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանատուն», «Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար» ձևերն ավելի ճիշտ են, սակայն հատորում գործածված «ավստրո-հունգարական դեսպանատուն», «օսմանյան ներքին գործերի

նախարար» տարբերակները միանգամայն հասկանալի են, ինչու չէ, նաև կիրառելի:

3) Անցնենք **անընդունելի** դիտողությունների պարզաբանմանը.

Նախ՝ արձանագրենք հետևյալ փաստը: «Գրախոսության» մեջ լեզվական *«սխալներին»* վերաբերող բաժինը կազմված է զարմանալի, միաժամանակ փնթի ու անճաշակ կերպով: Դասակարգման անկարողություն, տրամաբանության բացակայություն, ասելիքը ընթերցողին հասցնելու անզորություն... Հաճախ ճիշտն ու «սխալն» այնպես են ներկայացված, որ ընթերցողը մինչև բնագրին չհետևի, չի իմանա, թե քննադատն ինչն է սխալ համարել, մանավանդ որ հաճախ ճիշտ ձևի փոխարեն առաջարկվում է սխալ ձև ...: Անցնենք փաստերին ու օրինակներին.

«Գրախոսության» այս բաժինը վերնագրված է *«Լեզվաոճական և ուղղագրական սխալներ»*: Դեռ մի կողմ թողնենք այն, որ ուղղագրականը լեզվաոճականի մի տարատեսակն է, հետևաբար չի կարելի տեսակն ու տարատեսակը միավորել «և» շաղկապով: Դա լեզվատրամաբանական սխալ է: Բայց դա չարյաց փոքրագույնն է: Անգրագիտության տոնավաճառն առջևում է:

«Գրախոսության» այս բաժնի առաջին ենթաբաժինը վերնագրված է *«Տեխնիկական վրիպակներ»*, և թվարկված են միայն բազմաթիվ էջեր առանց որոշակի վրիպակներ կամ գոնե դրանց տեսակներ նշելու: Ընթերցողին մնում է ենթադրել, որ խոսքը ձևավորման վրիպումների մասին է (ավելորդ բացատ, անհրաժեշտ բացատի բացակայություն, միջտողային հեռավորության խախտում և այլն), քանի որ սրբագրական վրիպումները ներկայացված են հաջորդիվ: Վերջապես հարց է ծագում. այդ ո՞ր տրամաբանությամբ են տեխնիկական վրիպումները համարվում լեզվական թերացումներ... Սրանից հետո կարծես թե իսկապես

սկսվում է լեզվական ենթադրյալ թերացումների վերլուծությունը: Համենայն դեպս «գրախոսության» հեղինակները գրել են՝ «*Այժմ անդրադարձանք ուղղագրական սխալներին*», և վերնագրված ու համարակալված ենթաբաժիններով ներկայացրել են ինչ պատահի՝ է՛լ քերականական, է՛լ ոճական, է՛լ կետադրական, է՛լ տառադարձման ենթադրյալ թերացումներ՝ ամենաանտրամաբանական ենթավերնագրերով: Պատկերացնո՞ւմ եք, «*Ուղղագրական սխալներ*» բաժնի 6-րդ ենթաբաժինը դարձյալ կոչվում է «*Ուղղագրական սխալներ*»...

Այստեղ արժեք, որ մեր վերլուծությունն ընդհատեինք, քանի որ այսքան անորակ քննադատությունն արժանի է ընդամենը արհամարհանքի: Ցավոք, ամեն մարդ չէ, որ ըմբռնումով կմտտենա այդ արհամարհանքին: Ուստի շարունակենք:

«Գրախոսության» հեղինակների տրամաբանությամբ՝ «*Լեզվական և ուղղագրական սխալներ*»-ից հանած «*Տեխնիկական վրիպակներ*»՝ հավասար է «*Ուղղագրական սխալներ*»-ի: Մյուս կողմից՝ «*Ուղղագրական սխալներ*» = «*Ուղղագրական սխալներ*» + «*Կետադրական սխալներ*» + «*Անթույլատրելի ձևակերպումներ*» + «*Կրճատման ոչ հաջող դեպքեր*» + «*Խմբագրական վրիպումներ*» + «*Ուր - որտեղ-ի սխալ գործածություն*» և այլն: Մեր սփյուռքահայ հայրենակիցը կասեր. «Է՛, ըրածիդ հավնեցա՛ր»...

Ընդդիմախոս «լեզվաբանները» կարո՞ղ են բացատրել, թե ինչ է նշանակում «*Խմբագրական վրիպումներ*»: Մի՞թե մյուս կարգի սխալների մեծ մասը դարձյալ խմբագրական չէ: Մյուս ենթավերնագրերն էլ մի բան չեն: Չկա ո՛չ դասակարգման, ո՛չ ձևակերպման միասնական սկզբունք: Ավելին, որոշ ենթաբաժիններում մատնանշված «*վրիպումներն*» իրենց բնույթով ոչ մի կապ չունեն ենթաբաժնի վերնագրի հետ: Օրինակ՝ 4-րդ ենթաբաժնում, որն ունի «*Ուր - որտեղ*»-ի բազմաթիվ սխալ գործածություն» ար-

տառոց ու սխալավոր վերնագիրը, իբր վերլուծված են 8 տարա-
տույթ «վրիպումներ», որոնցից միայն մեկն է առնչվում վեր-
նագրին: Մյուս յոթից վերջինը կրկնված է 6-րդ ենթաբաժնում,
իսկ մնացած մատնանշումները պիտի տեղ գտնեին այլ ենթաբա-
ժիններում:

Բայց փորձենք այս շիլաշփոթի մեջ գտնել խելամիտ (ուացիո-
սալ) հատիկներ: Դիտողությունների այս բաժնի 1-ին ենթաբաժնի
(«*Անձնանունների, տեղանունների ուղղագրական սխալներ*» ան-
հաջող վերնագրով) 17 մատնանշումներից միայն առաջինն է վե-
րաբերում սխալի (Հալիպոլ): Մյուսների դեպքում խոսքը տարբե-
րակային ձևերի, վիճելի դեպքերի կամ սոսկ վրիպումների մասին
է: Նկատենք նաև, որ ոչ բոլոր մատնանշումներն են վերաբերում
անձնանունների կամ տեղանունների:

3-րդ ենթաբաժնում («*Ճիշտ ձևակերպումների հետ մեկտեղ
հանդիպում են անթույլատրելի ձևակերպումներ*» տարօրինակ
վերնագրով) անվերապահ ընդունելի դիտարկում չկա: Խոսքը մեծ
մասամբ ավելի կամ պակաս նախընտրելի տարբերակների մա-
սին է, մի քանի դեպքում՝ վրիպակների: Իսկ մի քանի դեպքում էլ
«քննադատ-լեզվաբանները» մոռացել են իրենց նախընտրած
տարբերակը նշել: Մի դեպքում էլ դարձյալ «շփոթել են» մատ-
նանշած էջը՝ 156, որտեղ «*հրատարակվեցին*» բառ ընդհանրապես
չկա (տե՛ս սույն գրքույկի հավելված 3-ը):

4-րդ ենթաբաժնում գրեթե նույն իրավիճակն է, ինչ նախոր-
դում: Այս ենթաբաժնի վերնագրում կա քերականական (թվային
կախման) սխալ. «*Ուր-որտեղ-ի բազմաթիվ սխալ գործածություն*»:
Պետք է լինի «գործածություններ» (այդպես է պահանջում «բազ-
մաթիվ» բառը):

Ի դեպ, այս բաժնի նախավերջին դիտարկմամբ սխալ է հա-
մարված «*հատկանիշներ*» ձևը՝ փոխանակ «հատկանիշեր»-ի

(չնայած լեզվաբանները տարիներ առաջ պայմանավորվել են երկու տարբերակն էլ ճիշտ համարել): Բայց, որքան էլ զարմանալի է, հենց «գրախոսության» մեջ գործածված է *«հատկանիշներ»* տարբերակը (էջ 6 և այլն):

Ուշագրավ է նաև այս բաժնի տասներորդ դիտարկումը, որով պահանջվում է, որ միշտ մեծատառով լինի **երկրի** գլխավոր օրենքի՝ սահմանադրության գրությունը: Ո՞ր երկրի, **Թուրքիայի՝**... Խնդիրն այն է, որ նշված բառը բացառության կարգով մեծատառով է գրվում միայն մեր հայրենիքի երկու պետականությունների՝ Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության գլխավոր օրենքները նկատի ունենալիս:

«Կետադրական սխալները» վերնագիրը կրող ենթաբաժնի 7 դիտարկումներից վերջինը կետադրությանը չի վերաբերում: Մյուսներից 6-ի դեպքում քննադատներն իրենք են խոր թյուրիմացության մեջ: Մանրամասների մեջ չենք մտնում. դա շատ հեռուն կնիաներ: Ճիշտ է միայն չորրորդ դիտարկումը:

- Առաջարկվող *Ադրիանապոլիս* տարբերակը սխալ է: Ճիշտը մեր գործածած *«Ադրիանուպոլիս»* ձևն է: «Լեզվաբան» քննադատը կարծում է, թե բառամիջի *ս* ձայնավորը հոդակապ է՝ չիմանալով, որ հունական Ադրիանոս, Կոստանդինոս, Թեոդորոս, Փիլիպոս և այլ հատուկ անունները հայերենում բառաբարդվելիս ենթարկվում են *ս* հոլովման, ինչպես Ադրիանուպոլիս (Ադրիանոսի քաղաք), Կոստանդնուպոլիս (Կոստանդինի քաղաք), Թեոդուպոլիս (Թեոդոսի քաղաք), Փիլիպուպոլիս (Փիլիպոսի քաղաք) և այլն:

- «Գրախոսության» հեղինակները չգիտեն, որ **Վախթանգ Գորգասար** ձևը վրացական՝ *Վախթանգ Գորգասալի* հայկական տարբերակն է (տե՛ս ժամանակի հայկական աղբյուրները):

- **Շապին Կարահիսար** և **Աֆիոն Կարահիսար** ձևերն ավելի ճիշտ են, քան առաջարկվողը:

- Զարմացնող է այն պնդումը, որ պետք է գրել ոչ թե **երգահան Կոմիտասը** (էջ 483), այլ անպայման՝ կոմպոզիտոր Կոմիտասը:

- «*Անձնանունների՝ թուրքերենի հնչողությամբ գրության կիրառում, որն ամենևին հարազատ չէ հայոց լեզվին*» (գրխ., էջ 40) գիտական ոճին անհարիր և խուճուճ վերնագրով ենթաբաժնում 11 մատնանշումներից միայն վերջինն է մեզ համար ընդունելի: Մյուսները վերաբերում են տարբերակային ձևերի, որոնցից մեկի կամ մյուսի ընտրությունը մոտեցման ու ճաշակի խնդիր է: Նկատենք նաև, որ ոչ բոլոր մատնանշումներն են վերաբերում անձնանունների:

Չիմանալով թուրքերենում *i* (*ի*) և *i* (*ը*) ձայնավորների տարբերությունն ու արտասանությունը՝ «լեզվաբանները» առաջարկում են **Այդըն (Aydin), Հաքքը (hakki), Հայըրը (hayirli), Նազըմ (Nazim), Ղասըմ (Kasim)** ձևերը գործածել սխալ՝ *Այդին, Հաքի, Հայրի, Նազիմ, Ղասիմ* գրելաձևով: Նրանք չեն տարբերում *ii* (ու) և *u* (կոկորդային ու) տառերն ու հնչյունները՝ առաջարկելով *հյուրիեթ (Hürriyet)* ճիշտ ձևը փոխարինել *հուրիեթ*-ով և այլն:

- «Գրախոսության» 39-րդ էջում մեզ հանդիմանում են, որ 213-րդ էջում (չի նշվում, թե խոսքը որ գրքի մասին է) **Ալեքսանդրապոլի** անունը «դարձրել ենք» *Ալեքսանդրոպոլ*: Եթե առաջին գրքի տվյալ էջում **Ալեքսանդրապոլ** տեղանուն ընդհանրապես չկա, ապա երկրորդի 213-րդ էջում այն երկու անգամ գործածվում է, բայց երկու դեպքում էլ՝ **Ալեքսանդրապոլ** ճիշտ ձևով: Համոզվում ենք, որ մեր «կոյր բարեկամները» առաջնորդվել են նույն տրամաբանությամբ՝ կարևորը սուտը մատուցելն է, մարդկանց ապակողմնորոշելը, քանի որ հազիվ թե մեկը կասկածի ու համեմատի իրենց պասկվիում սարքած նյութը ակադեմիական հրատարակության տեքստի հետ (համոզվելու համար տե՛ս երկու

գրքերի 213-րդ էջերի լուսապատկերները սույն գրքույկի հավելված 4-ում):

- Նկատելով վրիպակ՝ ընդդիմախոս-սրբագրիչներն իրենք են սխալվել: Նրանց կարծիքով՝ «սիսալ է տրված հայ ճարտարապետության պատմության գիտակ ժողովքի Սրժիգովսկու ազգանունը. այն գրված է Ստրիժովսկի (էջ 220 տե՛ս ՀՀՀ հ. 4, էջ 527)»: Իրականում գիտնականի ազգանունը ոչ թե Սրժիգովսկի է, այլ՝ Ստրիժիգովսկի:

Հիշենք Պատմահորը՝ «Աշակերտ հեղզ առ ի յուսումն եւ փոյթ առ ի վարդապետել» (ուսման մեջ ծույլ աշակերտը շտապում է սովորեցնել):

Արդեն երևի նկատվեց, որ հիշյալ «գրախոսության» լեզուն ինքնին չի դիմանում ոչ մի քննադատության: Դրանում կան ամեն տեսակի սխալներ, թերացումներ, թյուրիմացություններ, անճշակություններ, վրիպակներ, տառասխալներ... Ի դեպ, «գրախոսության» 48 էջերում ավելի շատ լեզվական թերություններ կան, քան «Հայոց պատմության» երկու հատորների շուրջ 1450 էջերում: Դրանց հանգամանակից վերլուծությունից ձեռնպահ կմնանք: Միայն կմատնանշենք լեզվական կոպիտ սխալների ևս մի քանի նմուշ:

«Գրախոսության» 4-րդ էջում գործածված է «*եթովպահայ պատմություն*» արտահայտությունը: Պետք է լինի կա՛մ «եթովպահայոց պատմություն», կա՛մ «եթովպահայ համայնքի (կամ գաղթօջախի) պատմություն»:

46-րդ էջում կարդում ենք. «*Ինչ վերաբերում է գրքի ձևավորման գեղագիտական կողմին, սպա ստիպված ենք ասել, որ նման ցածր մակարդակի հատորների ձևավորումն ու տպագրությունը առավել կիրառական էր 1950-60-ականներին*»: Կարծում ենք, որ այս տողերի հեղինակները «*նման ցածր մակարդակի*» բնորոշումը

նախատեսել են ոչ թե «հատորների», այլ «ձևավորման ու տպագրության» համար: Հետևաբար շարադասության սխալը ուղղելուց հետո կունենանք «... հատորների՝ նման ցածր մակարդակի ձևավորումն ու տպագրությունը...» շարադրանքը: Կարծում ենք նաև, որ գրախոսները տարբեր երևույթներ են համարում «ձևավորումն» ու «տպագրությունը», իսկ դա նշանակում է, որ առկա է բազմակի ենթակա, որը պահանջում է հոգնակի ստորոգյալ՝ «կիրառական էին», այլ ոչ թե «էր»: Ոճական առումով բնավ տեղին չէ նաև «կիրառական» բառի գործածությունը: Փոխարենը պետք է լիներ «բնորոշ» բառը: Ինչ վերաբերում է հատորների ձևավորման մակարդակին, ապա այն թողնում ենք ընթերցողի ճաշակին. երևանյան գրախանութներում ցանկացած պահի «Հայոց պատմության» հատորներին կարելի է ծանոթանալ:

Անմշակ ու խառնափնթոր «նախադասություններից» է բաղկացած «գրախոսության» հատկապես «Ամփոփիչ եզրահանգումներ» բաժինը: Տպավորությունն այնպիսին է, որ այդ բաժնի հեղինակն աշխատել է միայնակ, զայրացած ու իրեն կորցրած, հանգիստ գլխով չի վերընթերցել իր գրածը, որևէ մեկին չի տվել խմբագրման ու շտապել է արագ տարածել աշխարհով մեկ:

Այսբանից հետո մեր «պատմաբան-լեզվաբանները» իրենց բարոյական իրավունք են վերապահել հայտարարելու. «Հատորներում կան բազմաթիվ ուղղագրական, կետադրական սխալներ և տեխնիկական վրիպակներ: Հաշվի առնելով միայն այս փաստերը և մի կողմ թողնելով հատորների գիտականության հարցը՝ ակնհայտ է, որ կատարված աշխատանքը խոտանված է» (էջ 47): Նախ՝ պետք էր ասել «խոտան է», այլ ոչ թե «խոտանված է», քանի որ դա ոչ թե ընդունված փաստ է, այլ ընդամենը նյութ սարքողների թյուր կարծիքը կամ, ավելի ճիշտ, ցանկությունը: Երկրորդ՝ փաստորեն «գրախոսները» հատորների գիտականության

խնդրում ևս նահանջել են ու ձեռքը գցել փրփուրներին՝ «*ուղղագրական, կենտադրական սխալներին և տեխնիկական վրիպակներին*»: Քայց, ինչպես տեսանք, այդտեղ էլ իրենց թուրը չի կտրել... Մեզ մնում է անել հետևյալ եզրակացությունը: **Խոտան գրախոսությանը գիրք չի խոտանվի:**

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

«Գրախոսության» քննությունից հստակ երևում է, որ գործ ունենք հերթական ամբաստանագրի հետ, որի նպատակը ոչ թե իստորիզմի՝ պատմականության դիրքերից գրված «Հայոց պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակ ունենալու մտահոգությունն է, այլ հույժ կարևոր, համազգային նշանակության աշխատության ստեղծման նպատակի շուրջ համախմբված հայագետներին վարկաբեկելը:

Ներկայացված մեղադրանքները փաստորեն ունեն քաղաքական բնույթ, ուստիև գերազանցապես վերաբերում են հանգուցային խնդիրների՝ Հայոց ցեղասպանություն, ժողովրդագրություն, ազգային-ազատագրական շարժումներ, կուսակցությունների գործունեություն, պետականության հիմնահարցեր և այլն: Բայց Դեմոյանի գլխավորած «գրախոսների» խումբը ոչ միայն լուրջ դիտողություններ չի գտել, այլև փաստորեն առաջ է քաշել վտանգավոր, հակահայկական ու ապազգային տեսակետներ: Ստիպված ենք դրանցից մի քանիսը կրկին վկայակոչել:

Հատկապես անընդունելի ու դատապարտելի է Դեմոյանի համոզմունքն այն հարցում, որ որքան էլ հայերիս ընկալմամբ՝ Հայոց ցեղասպանությունը **«ժողովուրդների դեմ կազմակերպված ամենամեծ հանցագործությունն է»**, այնուամենայնիվ, *«մարդկությունը տեսել է մարդկային կորուստների, ժամանակի և տարածության առումներով ավելի մեծ ոճիրներ: Սա փաստ է»* (էջ 14): Ուզում ենք իմանալ, այդ ո՞ր ոճիրներն են նկատի առնվել:

Թե՛ գիտական և թե՛ քաղաքական առումով անընդունելի է նաև Դեմոյանի կողմից վիճարկվող փաստը՝ 1918 թ. սեպտեմբերին Բաքվում օսմանյան գորքերի ու կովկասյան թաթարների կողմից կոտորված 30000 հայերի թվաքանակի վերաբերյալ: Հատկանշական է, որ այդ իրողությունը հաստատել են ոչ միայն հայտնի բոլոր աղբյուրները, այլև խորհրդային տարիներին՝ անգամ ւղղորեջանական պատմաբանները:

Վրդովեցուցիչ են նաև Արցախի և Սյունիքի մելիքությունները՝ որպես պետականության հատակ դրսևորում տեսնելու մեր համոզմունքը վիճարկելը, ազգային պատմության շարադրանքը *«նեղազգայնական ու ուսսիստական երանգներ կյող, հակագիտական»* որակելը, մեզ մեկ՝ մարքսիստական, մեկ՝ դաշնակցական մեթոդաբանություն կիրառելու մեջ մեղադրանքներ ներկայացնելը և այլն:

Մեր պատասխանից հետևում է, որ սեփական եսի զգացողությամբ չբավարարված Դեմոյանը, ճգնելով սևացնել հայագետների մի ամբողջ սերնդի մտքի ու գրչի արգասիք *«Հայոց պատմության»* երրորդ հատորի երկու գրքերը, *«Կոթողային խայտառակություն»* գտնելու փոխարեն, իրականում ստեղծել է *խայտառակության կոթող*:

Մենք համոզված ենք, որ այսքանից հետո էլ Դեմոյանը չի փոխվելու և շարունակելու է հարստացնել իր կենսագրության սկանդալային էջերը: Այնուամենայնիվ, կցանկանայինք նրան հորդորել, որ պետության կողմից թանգարան-ինստիտուտին հատկացված միջոցները սեփական ամբիցիաների բավարարմանը ծառայեցնելու, վաստակաշատ գիտնականներն վարկաբեկելու և նրանց կողմից ստեղծված արժեքավոր ու մնայուն աշխատանքը սևացնելու փորձերի փոխարեն գոնե հիմա զբաղվի ազգօգուտ

գործով: Օրինակ՝ «խմբագիր» Դեմոյանն ու «գրախոսականի»՝ անանուն մնացած նրա գործընկերները կարող էին (իրականում՝ պարտավոր էին) ձեռնամուխ լինել «Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության» բազմահատորյակ ստեղծելու գործին: Բայց քանի որ Դեմոյանի երկարամյա տնօրինության ընթացքում դատեղի չի ունեցել, սկսում ես մտածել, որ նման կադրային կազմով հազիվ թե առաջիկայում ևս դատեղի ունենա:

Համենայն դեպս, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը՝ ակադեմիական հումանիտար ինստիտուտների, պետական համալսարանի և գիտակրթական այլ կենտրոնների օժանդակությամբ հայոց պատմության ակադեմիական հրատարկություն ստեղծելու հայրենանվեր գործը ձեռնարկել է և այն հասցնելու է իր ավարտին: Մեզ համար կարևոր են ոչ թե զրպարտագրերի հեղինակների, այլ մեր ժողովրդի, նրա մեծանուն զավակների տված գնահատականները: Այստեղ ավելորդ չենք համարում վկայակոչել «Իրատես» թերթում (2017 թ. հունվար 20-23, էջ 12) բանաստեղծ Հարություն Հովնաթանի հետ հարցազրույցում մեր արդի հայագիտության նահապետներից ակադեմիկոս Սերգեյ Սարինյանի հայտնած կարծիքը: Խոսելով ազգային արժեքների մասին՝ նա **«տասնապատիկ ավելի ազգային արժեք»** է համարում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի աշխատակիցների ու հանրապետության լավագույն հայագետների անդուլ ջանքերով ստեղծված **«Հայոց պատմություն»** բազմահատորյակը, որտեղ կարելի է գտնել **«հայոց պետականության գիտությունը, նրա անցյալը, ներկան և ապագան»:**

«Հայոց պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակի երրորդ հատորի խմբագրակազմ և հեղինակներ՝

- Վ. Բարխուդարյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս *Կ. Բարխ.*
- Ա. Մելքոնյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս *Ա. Մելք.*
- Ա. Խառատյան, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ *Ա. Խառ.*
- Մ. Հասարայան, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ *Մ. Հասար.*
- Հ. Հովհաննիսյան, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ *Հ. Հովհ.*
- Ա. Հակոբյան, պ.գ.դ. *Ա. Հակ.*
- Գ. Խուրդինյան, պ.գ.դ. *Գ. Խուր.*
- Ի. Սահակյան, պ.գ.դ. *Ի. Սահ.*
- Գ. Ստեփանյան, պ.գ.դ. *Գ. Ստեփ.*
- Վ. Մելիքյան, պ.գ.դ. *Վ. Մելիք.*
- Ա. Ներսիսյան, պ.գ.դ. *Ա. Ներս.*
- Ա. Մարության, պ.գ.թ. *Ա. Մար.*
- Հ. Մուրադյան, պ.գ.թ. *Հ. Մուր.*
- Ա. Հարությունյան, պ.գ.թ. *Ա. Հար.*
- Ա. Մաղալյան, պ.գ.թ. *Ա. Մաղ.*
- Գ. Բաղդալյան, դասախոս *Գ. Բաղ.*

**«Հայոց պատմության» ակադեմիական
բազմահատորյակի երրորդ հատորի
խմբագրական խորհրդի և հեղինակային խմբի
կազմերը**

Բազմահատորյակի խմբագրական խորհուրդ

Վ. Բարխուդարյան, (նախագահ), Ա. Մելքոնյան (նախագահի տեղակալ)

Ա. Աղասյան, Պ. Ավետիսյան, Հ. Բարթիկյան, Հ. Թամրազյան, Կ. Խաչատրյան, Ա. Խառատյան, Է. Կոստանդյան, Բ. Հարությունյան, Հ. Հարությունյան, Վ. Ղազախեցյան, Է. Մինասյան, Հ. Մուրադյան, Ա. Շահնազարյան, Ս. Սարինյան, Ռ. Սաֆրաստյան, Ա. Սիմոնյան, Ա. Վիրաբյան

Երրորդ հատորի խմբագրական խորհուրդ

Ա. Մելքոնյան (պատասխանատու խմբագիր), Է. Կոստանդյան (պատասխանատու խմբագրի տեղակալ), Վ. Բարխուդարյան, Մ. Զուլպյան, Ա. Խառատյան, Գ. Խուդինյան, Վ. Մելիքյան, Ռ. Սահակյան, Հ. Մուրադյան

Երրորդ հատորի հեղինակներ

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոսներ (11)

Վ. Բարխուդարյան, Ա. Մելքոնյան, Ռ. Սաֆրաստյան, Ս. Սարինյան, Վ. Հարությունյան, Հ. Սիմոնյան, Վ. Միքայելյան, Հ. Գևորգյան, Լ. Զեքիյան, Գ. Ղազինյան, Մ. Զուլպյան

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամներ (6)

Ա. Խառատյան, Ա. Աղայան, Մ. Հասրաթյան, Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Համբարյան, Բ. Հարությունյան

Գիտության դոկտորներ (23)

Ա. Ներսիսյան, Վ. Մելիքյան, Ս. Սարգսյան, Ա. Հակոբյան, Է. Կոստանդյան, Ն. Սարուխանյան, Լ. Գևորգյան, Կ. Դավաթյան, Զ. Ղասաբյան, Վ. Բայբուրդյան, Ա. Բայբուրդյան, Լ. Պողոսյան, Գ. Ստեփանյան, Ռ. Սահակյան, Վ. Դիլոյան, Պ. Չորանյան, Հ. Միրզոյան, Ա. Վաղարշյան, Վ. Ներսիսյան, Հ. Հակոբյան, Վ. Երկանյան, Շ. Հովհաննիսյան, Ա. Կիրակոսյան

Գիտության թեկնածուներ (30)

Դ. Մուրադյան, Գ. Առաքելյան, Ա. Ղամբարյան, Գ. Հովհաննիսյան, Պ. Հովհաննիսյան, Մ. Նավոյան, Ռ. Միրումյան, Մ. Մխիթարյան, Վ. Ղուկասյան, Ս. Նազարյան, Վ. Մաղապյան, Է. Ստեփանյան, Ս. Մուրադյան, Ս. Օհանյան, Ք. Ավագյան, Օ. Թովուգյան, Ա. Մաղապյան, Ա. Հայրապետյան, Հ. Մուրադյան, Բ. Աճեմյան, Վ. Սարգսյան, Թ. Վարդանյան, Ժ. Անսնյան, Ս. Քոլանջյան, Ռ. Եղիազարյան, Վ. Մաթոսյան, Ա. Մարության, Լ. Հովհաննիսյան, Ա. Հարությունյան, Բ. Պողոսյան

Ասիստենտներ (4)

Գ. Բաղապյան, Վ. Քեչիշյան, Է. Թաջիրյան, Ա. Ութուջյան:

Բազմահատորյակի երրորդ հատորի աշխատանքներին մասնակցած հեղինակների թվաքանակը ըստ հաստատությունների

- Պատմության ինստիտուտ - 29
- Երևանի պետական համալսարան - 13
- Մատենադարան - 4 ;
- Արվեստի ինստիտուտ - 3
- Մանկավարժական համալսարան - 2
- Գրականության ինստիտուտ - 2
- Արևելագիտության ինստիտուտ - 2
- Երևանի բժշկական համալսարան - 2
- Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ - 1
- Արտգործնախարարություն - 1
- Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն - 1
- Սլավոնական համալսարան - 1
- Գյուղատնտեսական ակադեմիա - 1
- Նորավանք հիմնադրամ - 1
- Վենետիկի համալսարան - 1
- Սորբոնի համալսարան - 1
- Մասաչուսեթսի համալսարան - 1

Արտասահմանյան պետական ու մասնավոր գիտակրթական այլ հաստատություններ:

Արտերկրից մասնակցած հեղինակների թիվը՝ 9 (ԱՄՆ, Արգենտինա, Մեծ Բրիտանիա, Եթովպիա, Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Իրաք, Սիրիա, Իտալիա):

ՔԱՂՎԱԾՔ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի 2017 թ. մարտի 3-ի ընդլայնված նիստի թիվ 1 արձանագրությունից

3. *Լսեցին.* - ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի երկու գրքերի վերաբերյալ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտխորհրդի որոշմամբ և ինստիտուտի տնօրենի ժ.պ. Հ. Դեմոյանի խմբագրությամբ պատրաստված «գրախոսության» պատասխանի մասին:

Արտահայտվեցին. - Ա. Մելքոնյան, Կ. Խաչատրյան, Հ. Մուրադյան, Է. Գևորգյան, Ա. Խառատյան, Ա. Հակոբյան, Հ. Հարությունյան, Ա. Մարտիքյան, Վ. Մելիքյան, Է. Մինասյան, Ա. Շահնազարյան, Ռ. Սահակյան, Գ. Ստեփանյան, Հ. Աբրահամյան, Վլ. Պետրոսյան, Գ. Խուդիճյան, Լ. Զաքարյան, Զ. Գևորգյան:

Որոշեցին.

1) Արձանագրել, որ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի երկու գրքերի վերաբերյալ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտխորհրդի որոշմամբ և ինստիտուտի տնօրենի ժ.պ. Հ. Դեմոյանի խմբագրությամբ պատրաստված «գրախոսությունը» գրված է նեղ շահադիտական ու սուբյեկտիվ դիրքերից, նրանում առաջ քաշված մեթոդաբանական և քաղաքական մեղադրանքները կրում են շինծու բնույթ, նպատակ են հետապնդում հանիրավի սևացնել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի և այլ հաստատությունների մասնագետների ջանքերով ստեղծված հատորյակը,

2) Հատորյակի խմբագրական խորհրդի և հեղինակների պատ-
րաստած պատասխանն արժանացնել հավանության:

ԳԻՏԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ՝

Ա.Ա. Մելքոնյան

ԳԻՏԽՈՐՀՐԴԻ ԳԻՏՔԱՐՏՈՒՂԱՐ՝

Հ.Ղ. Մուրադյան

Իսկականի հետ ճիշտ է՝

Հ.Ղ. Մուրադյան

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

«Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի առաջին և երկրորդ գրքերի վերաբերյալ «Կոթողային» խայտառակություն» վերնագրով գրախոսության վերաբերյալ

Հայկ Դեմոյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Կոթողային» խայտառակություն» վերնագրով «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի վերաբերյալ գրախոսության առիթով ձևավորված հանձնախումբը, քննարկելով գրախոսությունն, արձանագրում է հետևյալը.

1. Շրջանառության մեջ դրված գրախոսությունն անստորագիր է, չունի հեղինակ կամ հեղինակներ: Դա կարող է գնահատվել որպես անստորագիր գրություն, հետևաբար՝ բնավ ոչ ակադեմիական բնույթ ունեցող: Ցանկացած տեքստ, որն ունի խմբագիր, պարտադիր ունենում է հեղինակներ, որպիսիք առկա չեն «Կոթողային» խայտառակություն» վերնագրով գրության մեջ:

2. Շրջանառության մեջ է դրվել նաև «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի հեղինակների՝ հիշյալ գրախոսության պատասխանը, որտեղ խմբավորված քննարկված են առաջադրված դիտողությունները և տրված են դրանց՝ ընդհանուր առմամբ սպառիչ պատասխաններն ու բացատրությունները:

3. Գրախոսության մեջ տեղ են գտել որոշ բնութագրումներ, որոնք չեն հաստատվում փաստերով, մասնավորապես հատորի հեղինակներին վերագրվող գրագողության և արտագրություններ կատարելու պնդումները, ինչպես նաև «պատմաբանների մի շրջանակի» կողմից թայֆայականության ու կոռուպցիոն գործելաոճ որդեգրելու մասին մեղադրանքները:

4. Հանձնախումբը գտնում է, որ երրորդ հատորի ընդգրկման ժամանակահատվածի և հատկապես Հայոց ցեղասպանության տարբեր ասպեկտները լուսաբանող բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, նոր նյութեր ու դիտարկումներ են շրջանառության մեջ դրվել, սակայն այդ ամենն ամբողջացնել մեկ-երկու գրքերում, թեկուզև շուրջ 1500 էջ ծավալով, գործնականում հնարավոր չէ և մեթոդապես արդարացված չէ: Հանձնախումբը համոզված է, որ խնդրահարույց հարցերի ըստ ամենայնի դիտարկմանը պետք է ուղղված լինեն առանձին ծավալուն և ընդհանրացնող աշխատություններ, անգամ հատորներ, ինչպես, օրինակ, «Հայոց ցեղասպանության պատմություն» հնարավոր բազմահատորյակը:

5. Հանձնախումբը փաստում է նաև, որ հատորում կան ուղղագրական, կետադրական բնույթի բացթողումներ և վրիպակներ, որոնք սակայն որևէ կերպ չեն նսեմացնում հեղինակային կոլեկտիվի կողմից կատարած մեծ աշխատանքը:

6. Հանձնախումբը գտնում է, որ կարելի է կազմակերպել ՀՀ ԳԱԱ երկու գիտական հիմնարկների՝ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի և Պատմության ինստիտուտի գիտխորհուրդների համատեղ նիստ, և առհասարակ կազմակերպել Հայոց պատմության արդի դարաշրջանի առանցքային հարցերի քննարկումներ՝ ներգրավելով գիտական լայն շրջանակների ներկայացուցիչների Հայաստանի Հանրապետությունից, Արցախի Հանրապետությունից և Սփյուռքից:

7. Հանձնախումբը ընդգծում է, որ անկախության տարիներին հայրենական հասարակագիտությունը, մասնավորապես պատմագիտությունը, արձանագրել են մի շարք կարևոր ձեռքբերումներ, որոնց թվին է պատկանում ՀՀ ԳԱԱ պատմության

ինստիտուտի կողմից հրատարակվող «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակը:

8. Հանձնախումբը համոզված է, որ իսկական գիտական բանավեճը պետք է ընթանա հանդուրժողականության, գիտական սկզբունքայնության և մասնագիտական էթիկայի պահպանման պայմաններում:

Հանձնախմբի համակարգող

Ավետիսյան Պավել

Անդամներ՝

Բայբուրդյան Վահան

Գևորգյան Ռայմոն Հարություն

Մարության Արմեն

Մարության Հարություն

Մինասյան Էդիկ

Սաֆրաստյան Ռուբեն

15.03.2017 թ.

* Հանձնախմբի անդամ Ս. Մանուկյանը ներկայացրել է մասնավոր կարծիք:

Письмо в «ГА»

МНЕНИЯ ОТОБРАНЫ ПРЕДВЗЯТО

Уважаемая редакция!

На страницах вашей газеты неоднократно освещалась деятельность Института истории НАН РА, в том числе весомая значимость академического многотомника «История Армении», который оценивался «как достижение в области арменоведения в постсоветской Армении» (см. «ГА», 18 февраля 2010 г., 24 сентября 2011 г. и т.д.).

ОДНАКО, НЕСМОТРЯ НА ЭТО, С ПРЕВЕЛИКИМ СОЖАЛЕНИЕМ ознакомились с обзорной статьей Луизы Атанесян («ГА», 14 марта 2017 г.), в которой автор крайне предвзято представляет ту часть фейсбуковского материала, в котором нашли место необоснованные обвинения в адрес Института истории НАН РА. Буквально в следующем номере газеты появляется интервью с и.о. директора Музея-института Геноцида армян Г. Демояном...

В связи с упомянутыми публикациями представляем позицию авторов многотомника «История Армении».

ПАСКВИЛЕМ НЕВОЗМОЖНО ЗАБРАКОВАТЬ МОНУМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД

«Сенсационным заявлениям» Демояна удивляются разве что несведущие обыватели или юзеры соцсетей, научное же сообщество, к несчастью, уже давно знакомо с неудовлетворенной амбициозностью этого человека, который ради достижения своих узких, корыстных целей не останавливается ни перед чем и готов оклеветать заслуженных деятелей науки, испоганить любое научное достижение, даже национальную ценность.

ОДНАКО, ЕСЛИ РАНЬШЕ КЛЕВЕТНИЧЕСКИЕ НАПАДКИ ДЕМОЯНА БЫЛИ НАПРАВЛЕННЫ исключительно против директора Института истории академика А. Мелконяна, на сей раз его цинич-

ная наглость достигла такой степени, что он осмелился бросить вызов фактически всему арменоведческому научному сообществу, так как авторами многотомника «История Армении» являются не только и не столько сотрудники Института истории, но и ученые из многих арменоведческих научно-исследовательских центров Армении и диаспоры.

Логика действий Демояна более чем примитивна: главное – сделать шоу вокруг своего имени, оказаться на первых полосах газет, одним словом, в центре внимания, и не важно, что при этом он безосновательно обвиняет ученых во всех смертных грехах. Именно с этим мы имеем дело и в случае с так называемой рецензией третьего тома многотомника, разрекламированной Демояном, которая ни по форме, ни по содержанию не соответствует принятым в научном сообществе параметрам академической рецензии.

Во-первых, «рецензия» анонимна, Демоян выступает не в качестве автора, а лишь редактора, между тем любой научный труд, в том числе рецензия, должен иметь автора или авторов. Во-вторых, составители «рецензии» не удосужились обмолвиться даже словом о достоинствах многотомника, как это принято делать в научных рецензиях, прежде чем приступить к критике, между тем достоинства и научная новизна данного монументального труда очевидна. Перед безымянными составителями «рецензии» «редактором» Демояном была поставлена лишь одна элементарная задача – очернить авторов и их труд, исходя из чего они и выступили с крайне предвзятых, субъективных и нигилистических позиций.

«РЕЦЕНЗИЯ» НЕ ЧТО ИНОЕ, КАК КУЧА НЕОБОСНОВАННЫХ обвинений и оскорблений в адрес авторов третьего тома. В частности, они голословно обвиняются в плагиате, однако ни составители «рецензии», ни «редактор» Демоян, который, не обладая

соответствующими знаниями в области ряда арменоведческих дисциплин, не смогли даже нормально систематизировать «обвинительные» материалы, не удосужились доказательно конкретизировать, кто именно из авторов совершил плагиат и чьими материалами воспользовался.

Бездоказательность этих серьезных обвинений означает, что мы имеем дело не с рецензией, а с обыкновенной клеветой, а потому материал, составленный под редакцией Демояна, иначе как пасквилем назвать невозможно. В научном сообществе рецензии, как правило, публикуются в научных журналах, однако «редактор» (на самом деле заказчик) вместо этого решил отправить «рецензию» высшему политическому руководству страны, чем, по сути, политизировал вопрос, более того, в средствах массовой информации и соцсетях вздул искусственную сенсацию, тем самым окончательно вывел данный вопрос из научной области в крайне опасную плоскость...

Подобная манера действий «редактора» доказывает, что истинными его мотивами являлись не профессиональный долг или истинно научная полемика вокруг тех или иных подходов по различным вопросам истории Армении, как об этом громогласно заявляется в пасквиле или в нескончаемых интервью и фейсбуковских галереях Демояна, а всего-навсего его банальные личные корыстные цели. Демояну абсолютно безразлично то, что он пытается свести счеты с ненавистным ему А. Мелконяном ценой очернения многолетнего коллективного труда заслуженных арменоведов. Невозможно без иронии отнестись к фундаментальному обвинению «редактора», дескать, третий том лишен концепции и написан на основе марксистской методологии, незамедлительно сменяемому новым обвинением, – уже в том, что труд опирается на националистические и ра-

систские подходы. Противоречивость этих обвинений доказывает, что «редактор» совершенно безграмотен в сфере теории методологии. Вся «концепция» и «методология» пасквиля сводится к тому, что «редактор», руководствуясь собственным воображением, произвольно интерпретирует вырванные из контекста отдельные фразы, после чего приписывает авторам собственные, заведомо неприемлемые мысли и выводы, искусственно создавая базу для обвинения авторов в том, чего из текста никак не следует.

НА ОФИЦИАЛЬНОМ САЙТЕ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ ВЫСТАВЛЕН ОТВЕТ авторов третьего тома многотомника «История Армении», в котором они по всем пунктам досконально и обоснованно показали несостоятельность выдвигаемых в пасквили обвинений и продемонстрировали дилетантизм его «редактора» (<http://www.academhistory.am/images/Norutyunner/Patm.-inst.-patasxan-DEMOYANIN.pdf>).

Демоян настолько обижен тем, что написание отдельных разделов третьего тома было поручено не ему, что явно лжет, отмечая, что его предварительные замечания проигнорированы авторами, хотя после их получения состоялись повторные обсуждения текстов и рациональные предложения были учтены. В частности, научный аппарат текстов еще больше обогатился источниками на разных языках, а субъективные и предвзятые обвинения в адрес авторов, которые потом переключались в пасквиль, естественно, авторы отвергли. Демояну было предложено войти в состав редакционной коллегии третьего тома многотомника, однако он якобы в знак протеста отказался. Как видим, и здесь Демоян, ратующий за «высокий профессионализм составления многотомника и представления потомкам полноценной национальной истории», вместо того чтобы включиться в редколлекцию и отстаивать свою научную позицию, встал в позу

обиженного и самоотстранился, предполагая уже после опубликования тома со всей злобой обрушиться на издание и его авторов. Эта его манера, однако, наводит на мысль, что Демоян воспользовался «благовидным» предложением, чтобы уйти от настоящей научной полемики, в ходе которой стала бы очевидной его профессиональная несостоятельность.

Не секрет, что Демоян не является специалистом по этим вопросам и он сам неоднократно в своих интервью (даже в последних) признавал этот факт. То, что книга не избежала технических погрешностей и опечаток, было неизбежно, поскольку она состоит из 1450 страниц, но это не дает права составителям пасквиля и «редактору» говорить о монументальном труде как о браке: подобные упущения были, к примеру, и в многотомнике «История армянского народа», изданном в советский период, и эти упущения исправляются в листке замеченных опечаток и ошибок.

ХОТЕЛОСЬ БЫ ПРИЗВАТЬ ГАЙКА ДЕМОЯНА ВПРЕДЬ не пытаться решать личные корыстные задачи, дискредитируя заслуженных арменоведов и безосновательно ставя под сомнение их многосложный труд. Тем не менее возникает вопрос: почему искусный «редактор» за 10 лет своего директорства в Музее-институте Геноцида армян не дал возможность своему коллективу применить накопленные знания и подготовить академическое издание по истории Геноцида армян, что являлось его непосредственной обязанностью, в частности, в контексте 100-летия Геноцида.

P.S. По поручению руководства Национальной Академии наук РА для изучения данного вопроса была создана специальная экспертная комиссия с привлечением специалистов республики и диаспоры. На «рецензию» под редакцией Демояна и на ответ ему авторов третьего тома многотомника «История Армении» члены экспертной комиссии по отдельности представили свои отзывы, на основе которых и приня-

то окончательное «заключение». Данным документом полностью опровергаются необоснованные обвинения Демояна и подчеркивается, что многотомник является «важным научным достижением, созданным в независимой Республике Армения».

Академик НАН РА А. МЕЛКОНЯН, член-корр. НАН РА
А. ХАРАТЯН, доктора ист. наук А. НЕРСИСЯН, Р. СААКЯН,
Г. СТЕПАНЯН, В. МЕЛИКЯН, С. САРГСЯН, кандидаты ист. наук
А. МУРАДЯН, А. МАРУКЯН, А. МАГАЛЯН, А. ГАМБАРЯН,
А. АРУГЮНЯН, преподаватель ЕГУ Г. БАДАЛЯН

«ГОЛОС АРМЕНИИ»

25 марта 2017 года

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝

«Հայաստանի պատմագետների միություն» հասարակական կազմակերպության

Քննության առնելով վերջին շրջանում հրապարակային բնույթ ստացած և հետագայում համացանցային տիրույթում ոչ մասնագիտական քննարկումների ու շահարկումների առիթ հանդիսացած պ.գ.դ. Հայկ Դեմոյանի ներկայացրած «Կոթողային խայտատակություն» անվամբ գրախոսությունը, ինչպես նաև դիտարկելով ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրապարակած պատասխանը («Հայոց Պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակի երրորդ հատորի երկու գրքերի մասին Հ. Դեմոյանի խմբագրությամբ շրջանառված «Գրախոսությանը») «Հայաստանի պատմագետների միություն» հասարակական կազմակերպության խորհուրդը դատապարտում և անընդունելի է համարում Հ. Դեմոյանի՝ «Գրախոսության» անձնավորված մեղադրանքներով ու վիրավորանքներով լեցուն ոճը, առաջարկում մասնագիտական հարցերը քննարկել հանդուրժողականության ու գիտական էթիկայի պահանջների ոգով:

Մատնանշում ենք, որ Հայոց պատմության բազմահատորյակը հանրապետության պատմագետների ջանքերով հետխորհրդային տարիներից ի վեր ստեղծված արժեքավոր և կարևոր ձեռքբերումներից է: Արձանագրում ենք, որ «Գրախոսության» մեջ

¹ Հայտարարությունը տեղադրված է «Հայաստանի պատմագետների միության» պաշտոնական կայքէջում՝ <http://haa.am>, տպագրված «Ազգ» շաբաթաթերթի 2017 թ. սուրբիկի 7-ի թիվ 13-ում (էջ 10):

տեղ գտած գիտատեսական կամ հայեցակարգային խնդիրների վերաբերյալ բնութագրումները չեն համապատասխանում իրականությանը և չեն հաստատվում հիմնավոր փաստերով:

ՀՊՄ խորհուրդ

Նախագահ՝

Ա. Սիմոնյան

Անդամներ՝

Պ. Ավետիսյան

Ռ. Սաֆրաստյան

Ա. Վիրաբյան

Է. Մինասյան

Կ. Խաչատրյան

Գ. Պետրոսյան

Ա. Շահնազարյան

Ար. Վարդանյան

Ֆ. Մովսիսյան

Էր. Հովհաննիսյան

Ա. Փիլիպոսյան

Ե. Մարգարյան

27.03.2017 թ.

Հայ ժողովրդի պատմության նոր պարբերականացումը նորագույն ժամանակի անհրաժեշտություն է. առաջին հերթին խորհրդային պարտադրված ժառանգությունից ձերբագատվելու տեսանկյունից: Առաջին գրքի առաջաբանում, հիմնավորելով այս թեզը, խմբագրակազմը մեկ այլ ծայրահեղության մեջ է ընկնում՝ փորձելով արհեստականորեն, շինծու կերպով նոր պատմության շրջափուլը պայմանավորել հայ ազգային ազատագրական պայքարի սկզբնավորմամբ և այն անզիջական հեղափոխության ու համաշխարհային պատմության նոր ժամանակաշրջանի հետ համապատասխանեց-

4

նելով ահա այսպիսի մի ձևակերպմամբ. «... Հատկանշական է, որ այդ փուլն ուղղակիորեն համապատասխանում է համաշխարհային պատմության նոր դարաշրջանին՝ անզիջական հեղափոխության ժամանակաշրջանին» (էջ 3): Ապա մեկ պարբերությունից հետո արվում է հետևյալ զավեշտական եզրակացությունը. «Վերոհիշյալ հանգամանքը մի անգամ ևս հաստատում է այն իրողությունը, որ ինչպես հայ, այնպես էլ աշխարհի այլ ժողովուրդների անցած պատմական ուղին շատ ընդհանուր կողմեր ունի, և հայոց քաղաքակրթությունը համաշխարհային քաղաքակրթության անբաժան մասն է» (էջ 4): Սա ոչինչ չառող, հրապարակախոսական ոճով արված հետևություն է. սրա փոխարեն հատորի պատասխանատուները պետք է հանդես գային հիմնավոր տեսական եզրակացություններով, հայ ժողովրդի պատմության այս կամ այն շրջափուլի ժամանակագրական սահմանների հիմնավորումներով, ինչը չի արվել: Հերթապահ ձևակերպումների փոխարեն կուտ հիմնավորումներով պետք է տրվեր նոր պատմության տարբեր ժամանակափուլերի պարբերականացման գիտական հիմնավորումները, դրանց հիմքերը, և բոլորովին էլ պարտադիր չէ ազուցել հայոց պատմության ժամանակագրությունը այլ երկրների ու ժողովուրդների պատմության պարբերականացմանը

5

«Կոթողային խայտառակություն» գրախոսություն, ձեռագիր տարբերակ, էջ 4-5:

Հայ ժողովրդի պատմության նոր պարբերացումը ժամանակի անհրաժեշտություն է, առաջին հերթին խորհրդային պարտադրված ժառանգությունից ձերբազատվելու տևսանկյունից: Առաջին գրքի առաջաբանում, հիմնավորելով այս թեզը, խորագրակազմը մեկ այլ ծայրահեղության մեջ է ընկնում փորձելով արհեստականորեն, շինծու կերպով նոր պատմության շրջա-

7

սանանների հիմնավորումներով, ինչը չի արվել: Հերթապահ ձևակերպումների փոխարեն կոտ հիմնավորումներով պետք է տրվեր նոր պատմության տարրեր ժամանակավորների պարբերացման գիտական հիմնավորումները, դրանց հիմքերը, և բոլորովին էլ պարտադիր չէ ազուցել հայոց պատմության ժամանակագրությունը այլ երկրների ու ժողովուրդների պատմության պարբերացմանը:

Գիտական նորույթ համարելով Հայաստանի ժողովրդագրական հարցերի քննությունը՝ կարևորվում է «...ուշ միջնադարում և նոր ժամանակներում Հայաստանում լրեղի ունեցած ոչ հայանպասար էթնոկրոնական գործընթացների» (գիրք I, էջ 5) ուսումնասիրությունը: Հեղինակները չեն գիտակցել, որ եզրույթներն ու բառակապակցություններն այնքան էլ գիտական

8

«Կոթողային խայտառակություն» գրախոսություն, տպագիր տարբերակ, էջ 7-8:

6 SEP 1918

1440

Ք. ԻՇԽԱՆՆԱՆ

ԲԱԳՈՒԻ ՄԵԾ ԱՐՄԱՓՆԵՐԸ

ԱՆՆԵՍԱՑԻՆ ՈՒՍՈՒՄԱՎԱԿՐՈՒԹՅԱՆ ՍԵՂՏԵՍՐԲԵՆԱՆ
ԱՆՑՑԵՐԻ 1918 Ձ.

- 145 -

չիւրի նամար եւտրիւն ենք մենք ստանձին. ստանձին գլուխները ճՅԷ մենք վերայից կաթնեղբորաները՝ երանց նամանակ կողմերով ամփոփենք ուն. ի՞նչ ենք ընդհանրապէս. Մեր մէջ կատարեալ նաեւայր.

Բայր սպանուածներ թիւը՝ Լայուելով և անմիջապէս սպանուածները (8,020 Լոգի) և անյայտացածներ կաթնեղբորանից սպանուածները (90՝ կամ 3,227 Լոգի), նաևայր և 12,255 Լոգի. կամ կարգում է Բագուի նա, ընտելիներ ընդհանուր թուի 13,70՝ .

Բայր մեռածներ թիւը՝ Լայուելով և անմիջապէս մեռածները (10,233 Լոգի) և գերիների կաթնեղբորանից մեռածներ թիւը (70՝), կամ 3,022 նա. գիւր, կարգում է 13,207 Լոգի կամ ընդհանուր նա, ընտելութեան թուի 14,75՝ .

Բայց մենք ունենք մի սրի: սնդուար կաթնեղբորան նա, բազմապէս այն թանցած բայր գուրից որան չեն ստանում սպանուածներ և մեռածների կաթնեղբորաններ մէջ. Գրանք են՝ 1. անյայտացածներ կաթնեղբորանից ուղի մեռած 10՝, կամ 357 Լոգի. 2. գերուածներ կաթնեղբորանից ուղի մեռած 30՝, կամ 1,274 Լոգի. 3. բայր բանասրհուածները՝ 253 նա. գիւր. 4. բայր բանասրհուածները՝ 572 Լոգի և վերջապէս. 5. բայր ստանալու գուած Լայուելովը՝ 1.162 Լոգի. նամանակից այդ բայրին՝ ընտելութեան գիւրի ընդհանուր սեռան սակի կատարեալ մի ստանձին կաթնեղբորան 3.898 Լոգուց կամ 4.05՝, բազմապէս.

Այսպիսով մենք ստանում ենք գուրի եւեք խոյր կաթնեղբորաներ.

	Ընդհանուր Թիւը	ը ընտելիներ Թուի
1. Որանու թեան կամ կատարած գուր (բայր կարգի սպանուածները)	12,255 Լոգի	13,70՝
2. Մանցու թեան գուր (բայր կարգի մեռածները)	13,207	14,75
3. Բանասրհու գուր (բանասրհու բայր Լորուածներն ենթարկուածները)	7,578	4.05՝

Առաջին երկու ընդհանուր կաթնեղբորանից կարգու ենք սակի ընդհանրապէս. ստանալով այդպէս ֆիզիքսիսն որչաթեանը ուղիւցում գուր 5եր (սպանուածներ և մեռածներ միասին), որան ընդհանուր գուածը և 25,482 Լոգի կամ 28.66՝. Բագուի ուղի նա ընտելութեան. ճՅԷ այդ գուրին կամ սակին երկու խոյր կաթնեղբորաններն սակաշենք երրորդը. սայրը նամանակիցով մի սակի ընդհանուր և միասին: սեռան սակի Բագուի մեծ սարսափների կամ թիւրք-թարգան ըսրարարուովնուն գուրի կատարեալ ոչ պակաս. ըստ 29,080 Լոգի կամ նա ընտելիներ թուի 32.48՝ .

Ք. Իշխաննան, Բագուի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920, էջ 185:

դաժխան իր օրագրում.— Երրգն է մեզ զմասնաւոր տէրութիւն ի մեծն Հայաստան ի քաղաքն Սրեան, պատասխանեաց թէ կարելի է քայց պիտոյ է պարտիրգն ձեր քանիք իշխանեաց խնդիր ի գործ անդեմ վասն փրկութեան ձերոյ, որ մեք այնու ի յօգնութիւն մեզ եկեացուք²¹⁷։

Ն. Լազարյանն իր կողմից շատ իրողութիւններէ մասին է տեղեկութիւններ տվել. Հաճախարար եւս Հովսեփ Էմիրի գործունեութիւն, քանի որ Գ. Պոսոյմկիւնը պահանջն է գրել Ն. Էմիրին, որ փերիին զա Ռուսաստան։ Հայ գործիչները Հուսարոված և ուրախ տրամադրութեամբ թողնում են խորհրդակցութիւնը։ Այդ հանդիպումից 10 օր անց՝ Հունվարի 13-ին, Ա. Սուվորովն իր մտտ է հրապարակում Ն. Լազարյանին և Ն. Արղունթաւին։ Նրան այս անգամ հետաքրքրում էր Ղարաբաղի միլիթներէ հարցը։ Հայ գործիչները մանրամասն տեղեկութիւններ են հաղորդում Հինգ միլիթներէ, նրանք տեսնական և ուսգական կարողութիւններ, ինչպէս եւս Փանահ խանի հաստատուելու և միլիթներէ համար ստեղծված դժվարին կացութիւն մասին։ Ն. Լազարյանը պատմում է եւս Սյունիքի խիզախ բնակիչներէ, Դաւիթ Ինկի գործողութիւններէ մասին։ Ապա նրանց պատասխանում են Վրաստանի և վրաց թագաւոր Հերակլին վերաբերող գնեւորակ հարցումներին²¹⁸։

Հունվարյան Հանդիպումներից քայքի, Հայաստանի ազատագրման նպատակով կատարվում են այլ քայլեր ևս։ Ն. Լազարյանը հիշատակագիր է ուղարկում (Հունվարի 10-ին) Ա. Սուվորովին Հայաստանի դրութիւն և Հայկական պետութիւնը վերականգնելու մասին։ Հիշատակագրում նշվում էր, որ թեպէսև զարմր առաջ Հայաստանը զրկվել է պետականութիւնից, սակայն երտ մի փոքր մասը՝ Ղարաբաղը, մինչ այժմ մնացել է անկախ։ Բայց կթե սղգից որևէ զլխաւոր երևան զա, Հայաստանը նորից կկարողանա վերականգնել իր ինքնիշխանութիւնը։ Ուսկան է, որ այդ զլխաւորը Հաստատվի Դերբնդում, և նրան որոշ օգնութիւն տրվի տիրելու Շամախին և Գանձակին։ Այդ մասնակ Հարաբաղից զորք Հաճաքելով՝ կարելի է զրավել Երևանը և ուրիշ քաղաքներ։ Ապա Հայկական ղազաններէ եկամուտներով Հնարավոր կլինի պահել քաղաքապետի գորք, պաշտպանվել Թուրքիայի և Պարսկաստանի հարձակումներից։ Հայ ժողովուրդը կհամախմբվի իր իշխանութիւնները, կընդարձակի տարածքները, կտանա ալիքի մեծ եկամուտներ և կկարողանա մշտապէս պահել 15-20-Հազարանոց զորք։ Թուրքիայի կամ Պարսկաստանի ղեմ պատերազմի պարագայում ի գորու կլինի Հանել 60-Հազարանոց զորք։ Անհրժեշտութիւն զեպքում Հայ ազգը պարտավորված կլինի Ռուսաստանին օգնել զեկտով և միշտ երախտապարտ կմնա փրկութիւն ու վերածնման Համար, իսկ Պարսկաստանի հետ առևտուրն այնպիսի զարգացում կապրի, որ Ռուսաստանին միլիոններէ եկամուտներ կբերի²¹⁹։ Այս հիշատակագիր-զեկուցագիրը Ա. Սուվորովը ներկայացնում է Եկատերինա II կայսրուհուն²²⁰։

Հայրենիքի ազատագրումը Հայկական շրջաններում այնքան իրական Հույսեր է արթնացնում, որ Նույն տարվա փետրվարին ռուսահայ թեմի առաջնորդը, կատարելով մայրաքաղաքի նկատու պողոտայի Ա. Եկատերինա եկեղեցու օծումը, այդ մասին քարոզ է կարողում։ Եկեղեցու քայքման արարողութեանը մասնակցում էր ռուսական բարձրաստիճան ավագանին՝ Գ. Պոսոյմկիւնի զլխաւորութեամբ։ Ն. Ար-

²¹⁷ Պիւսն հայոց պատմութեան (1771), գիրք Թ. Թիմիս, 1311, էջ 24.

²¹⁸ Տես Նույն տեղում, էջ 24-26.

²¹⁹ Տես Иованисян А.Р., նշվ. աշխ., էջ 19-21:

²²⁰ Տես Нерсисян М.Г., Из истории русско-армянских отношений, кн. 1, Ереван, 1956, էջ 55.

միջ սրբազորմամբ մասնավոր սեփականության օրենքի դեմ: Բայց էին մեացել միայն Նոգեդարականներ պատրաստելու հույզմով զարթոցները՝ Գեորգյան ճեմարանը և Լեոբերյան հոգևոր զարթոցը: Ոգևորման գեհնափոր՝ իշխանությունները որոշմամբ դիմակայելու քայլերին՝ Հայ հոգևորականությունը միջոցներ մեծարկեց եկեղեցական զարթոցների գույքը ազդելու և եկեղեցուց ինքնելու ուղղությամբ: Կաթողիկոսի հրամանով ազգական զարթոցները Նոգեարարությունները հրամարմում էին իրենց գույքը Կովկասի ուսումնական վարչությունյան հանձնելուց: Սկսվում էին երկարատև դատական գործընթացներ: Եկեղեցին վարժում էր Հնուստ իրավաբանների, որոնք Հայց էին ներկայացնում յուսավորության նախարարությանն իրենց սեփականության իրավունքը ուսումնարանում ինչդով: Խստերի մեծ մասը շահում էր եկեղեցին: Քանի որ այդ քայլերն էլ ցարական կառավարությանը դրական արդյունքի չհասցրին՝ Կովկասի կառավարչության Գ. Գուլիցինը միջոցներ մեծարկեց Հայ եկեղեցու շարժական ու անշարժ ամբողջ գույքը բռնագրավելու ուղղությամբ: 1899 թ. մեծարկված այդ քայլերի արդյունքն էր կայսեր 1903 թ. Հունիսի 12-ի ստորագրած օրենք-հրամանը, որն ամբողջովին ուղղված էր Հայ մողդրդի և նրա մշակույթի դեմ:

Ամբողջ աշխարհի հայության արգարացի բողոքն ու զայրույթը, ըմբռնության դրսևորումները, հատուկացող համակուսական հեղափոխական ախթն ու միջազգային յարմով իրավիճակը ստիպեցին կայսրին 1905 թ. օգոստոսի 1-ին հրամանագրեր ստորագրել Հայոց եկեղեցու ունեցվածքը վերադարձնելու, 1874 թ. Հուլիսի 19-ին ընդունված կանոնները վերականգնելու և եկեղեցական-միական զարթոցները բացելու վերաբերյալ: Սկսեցին վերաքաջվել Հայկական զարթոցները: Եկատելի փոփոխություններ կատարվեցին Հայկական զարթոցների ծրագրերում, կրճատվեցին կրոնի, ավելացան բնազդաբանական առարկաներին և լեզուներին հատկացված դասաժամերը: Տարրական մեկզայայա զարթոցի տեղությունները 3 տարուց հասցվեց մ տարվա, իսկ երկրայա զարթոցին՝ 5 տարուց 6 տարվա: Միանական դարձավ երկու սեռի աշակերտների ուսուցումը: Հոգևոր զարթոցները դարձյալ բանեցին միջնակարգ կրթության ուղին: Զգալիորեն մեծացավ Անգր-կովկասի Հայկական եկեղեցական զարթոցների թվաքանակը: 1914-1915 ուսումնական տարում կայ 400 զարթոց՝ 31 հազարից ավելի աշակերտով: Երևանի թեմն ուներ 185 զարթոց՝ 14 հազար աշակերտով, Վրաստանի և Իմերեթիայի թեմն ուներ 130, Ղարաբաղի թեմը՝ 64, Շամախիին՝ 23 զարթոց: Դարցներ կային նաև Ռուսաստանի Հայաստանի վայրերում՝ Լեռիում, Նոր Նախիջևանում, Հյուսիսային Կովկասում և Միջին Ասիայում¹²¹: Հայ աշակերտներ էին սովորում նաև պետական զարթոցներում, որտեղ Անգրեզովկասի Հայ աշակերտների թվաքանակն անցնում էր 38 հազարից:

Իրենց գիտական բարձր դիրքն էին պահպանում էջմիածնի Գեորգյան և Մուսկովյի Լազարյան ճեմարանները: 1914 թ. Հայ նշանավոր գիտնական մանկավարժները (Մ. Աբեղյան, Գ. Էդիսյան և Գ. Լովսեֆյան) ծրագրեր ներկայացրին էջմիածնի ճեմարանը բարձրագույն զարթոց դարձնելու համար, սակայն քաղաքական իրադրություն պատճառով այն փակվեց 1917 թ. դեկտեմբերին: Մուսկովյի Լազարյան ճեմարանը՝ Ռուսաստանի արևելագիտական խոշոր կենտրոններից մեկը, դարձել էր նաև Հայադիտական կենտրոն:

բ. Արևմտասիա զարթոց

Սամանյան կայսրության կազմում գտնվող արևմտահայությունը դանդաղ, բայց որոշակի քայլեր էր կատարում կրթության ոլորտում: 1850-ական թթ. սկսված արևմտահայ սահմանադրական պայքարն ավարտվեց հաղթանակով, ինչի շնորհիվ 4. Պայսում

¹²¹ Sbu եղև տնդում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1905, ք. 21-22:
156

«Հայոց պատմություն» ակադեմիական բազմաստորյակի
3-րդ հատորի II գրքի 156-րդ էջը:

Դրանից Հետո կովկասյան զորակազմի Հրամանատարությունը որոշում է վերականգնել ռազմական զործողությունները՝ Հարկադրելով Գարկաստանին նորից նստել ռանակցությունների սեղանի շուրջ: Լուևվարին Հարավային Ասորպատականում տեղակայված ռուսական զորքերն իրար Հետևից զրավում են Մարաշի, Ուրմիան, Խոջը, Սալմաստը և Արդաբիլը, ապա ուղղություն վերցնում դեպի Փեքրան: Եսահան Գարկաստանում նոր ուժեղությունամբ գլուխ են բարձրացնում խանական երկպառակությունները, Լաշարների դիմատախտի դեմ տեղի են ունենում Հուզուսներ և խոտովություններ: Զգալով, որ կանցնած է շիկատար աղետի սողը, Ցաթհ Ալի շահը Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Մակդոնալդի միջոցով գեներալ Գասկեիչին հայտնում է Հաշտության բանակցությունները վերականգնելու և ուսնելի առաջարկած բոլոր պայմաններն ընդունելու Գարկաստանի պատրաստակալություն մասին:

Երկու տերությունների միջև Հաշտության բանակցությունները վայր նշանակվող Փավրդիցի Փահրյան տանող հանապարհի վրա գտնվող Քուրբմենչայ գյուղը: Փետրվարի 6-ին այդտեղ ժամանեցին ռուսական ու պարսկական պատվիրակությունները: Գայանազրի ստորագրվեց փետրվարի 10-ին: Ռուսաստանի կողմից այն ստորագրեցին ղեներալ Ի. Գասկեիչը և պետական խորհրդական Ա. Օրբեղկովը, իսկ Գարկաստանի կողմից՝ զահաժառանգ Աբաս Միրզան: Գայանազրի ստորագրումն ազդարարվեց ռուսական թեղանդիների 101 Համազարկով:

1828 թ. փետրվարի 10-ի Քուրբմենչայի պայմանագրով «Նորին մեծություն պարսկական շահը իր անունից և իր թագաժառանգների և ժառանգորդների անունից Ռուսական կայսրությանն է զիջում որպես նրա կատարյալ սեփականությունը Երևանի խանությունը՝ Արաքսի այս և այն կողմերում, և Նախիջևանի խանությունը»⁴²: Գարկաստանը պարտավորվեց Ռուսաստանին վճարել ռազմատուգանք, արգելել Հարուսցի իր Հպատակության տակ գտնվող քրիստոնյաներին, ովքեր կցանկանան մշտական բնակություն հաստատելու Համար անցնել ռուսական տիրապետության տեղանները: Կասպից ծովում ռազմական նախատրամ ունենալու իրավունքը վերապահվեց միայն Ռուսաստանին: Գայանազրով վերահաստատվեցին դեռևս Կոնստանտինի պայմանագրով Գարկաստանի ստանձնած բոլոր պարտավորությունները:

Գայանազրի կնքումով խափանվեց Անդրկովկասում Գարկաստանի դիրքերն ամրապնդելու և նրան Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու արևմտյան տերությունների ծրագրերը: Գայանազրին ամրագրում է. «... Կովկասյան լեռների և Կասպից ծովի միջև ընկած բոլոր Հողերն ու բոլոր կղզիները, ինչպես նաև այդ երկրներում սպորդ բոլոր քոչվոր և մյուս ժողովուրդներն առհավետ պատկանում են Ռուսական կայսրությանը»⁴³: Ռուսաստանի Հարավային սահմանները ձգվեցին մինչև Կար-Արաքս գետը:

⁴² Договоры России с Востоком, политические и торговые, собран и издан Т. Юзефовичем. Санкт-Петербург, 1869, тр 215 (Հան ՍՅԱՐ, տ. 2, Երևան, 1978, լոկ. 190, տր 247, Գայանուսը միջազգային ղիվանագիտության և սովետական արտաքին ըզարարկանություն փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1972, տր 71-72)

⁴³ Договоры России с Востоком..., տր 216

«Հայոց պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյալի
3-րդ հատորի I գրքի 213-րդ էջը:

Վ. Տերյանի հետագա մասհզացումներում ձևավորվում են պոետական նոր շարքեր՝ «Ռոկի շղթա», «Գետովի զբախտ», «Երկիր Նաիրի», որոնք, սակայն, մնացին անավարտ: Հայոց բանաստեղծության ամենագեղեցիկ հայտնություններից է «Երկիր Նաիրի» թե՛ որպես գաղափար և թե՛ որպես պոետական մտայնություն:

Գեղագրական առումով նշանակալից են Վ. Տերյանի «Հայ գրականության գաղթը արք» և «Հոգևոր Հայաստան» հոդվածները: Ելնելով «արժեքների վերաբնօրոշման» անսովորակից՝ բանաստեղծն առաջադրում է Հայ գրականության նորագույնյան մի կրթիչ, որի իմաստը հանդում է «ազգային սեփ» հայտնությունը և «կուլտուրական ժողովրդային գերդաստանը» մտնելու գաղափարին: Մտնողներից Հայրենիքի պոետական խորհրդանիշը՝ Վ. Տերյանը մեկնաբանում է, թե «Նաիրին պետք է հասկանալ ոչ թե պատմական, այլ իդեալական իմաստով, որը յուրովի կապակցում է Նյութական և Հոգևոր Հայաստանը: «Իդեալական Նաիրին», ըստ էության, «Հոգևոր Հայաստանի» բանաստեղծական խորհրդանիշն է, իսկ «Հոգևոր Հայաստանը»՝ «Երկիր Նաիրին» պատմափոխափայլական ըմբռնումը:

6. ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գարսպական լծից Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը և նրա միացումը Ռուսաստանին զարգացրին քաղաքաշինությունը և արմատապես փոխեցին շենքերի տիպերը՝ Քուրդիայի տիրապետության սակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները XIX և մնացին անփոփոխ, սպա Արևելյան Հայաստանում քաղաքներն էական վերակառուցման ենթարկվեցին¹⁴:

Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Գորիս, Նոր Բայազետ քաղաքների շինարարությունը իրականացվեց՝ ըստ Հաստատված դիտարկ Հատակագծերի, ինչի շնորհիվ Հայկական քաղաքներում ուսուական քաղաքաշինական մշակույթի ուղղացությունը ներգրվեց իր ժամանակի Համար առաջավոր՝ կանոնավոր, ուղղանկյուն Հատակագծման Համակարգը:

Երևանի վերակառուցումը սկսվեց՝ ըստ 1856 թ. կազմված քաղաքի զարգացման առաջին գլխավոր Հատակագծի: «Քաղաքի սարերայնորեն առաջացած կառուցապատումը փոխարինվեց Հարուստ քաղաքացիների առանձնատներով, վարչական և հասարակական երկու-եքեք հարկերի քար շենքերով ձևավորված փողոցների ուղղանկյուն ցանցով: Այսպիսով նաև քարեկարգման աշխատանքը: «Քաղաքի Հատակագծում որդանպետ մտնող Երևանի բերդի և շուկայի Հրատարակի միջև զցվեց դրոստայի անցկացվեց իրմուկ: Երևանի կառուցապատման Հատակագիծը վերամշակվեց և կատարելագործվեց 1865 թ.» ընդգրկելով նոր սարածքներ: Երևանի քաղաքաշինական զարգացումը տեղի էր ունենում ինչպես քաղաքի սահմաններում մոտակա գյուղերի ընդգրկման, այնպես էլ ազատ տարածքներում նոր թաղամասերի ստեղծման հաշվին:

Քաղաքի կենտրոնական մասը ստացավ ուղղանկյուն, փոխուղղահայաց փողոցների ցանց, որը կազմավորվում էր Հյուսիսից հարավ ձգվող Արմյանսեկայա (Մաշտոցի պողոտա), Մալաթրահայա (Տերյան), Աստաֆի (Արսլանյան), Տեր-Ղուկասովի (Նալբանդյան) և Գուգրեհեկայա (Հանրապետության) և նրանց հասող Նազարբեյլյան (Ամիրյան), Յարուկայա (Արամի), Բեհրուժովի (Փավստոս Բուզանդի), Թարխանովի (Գուլչիկի) և Վարդանանցի, Դուխտորեկայա (Թումանյան) փողոցների համակարգով:

1884 թ. իբրև բերդ հիմնված Անթրապոլիտապոլը սկսեց կառուցապատվել 1837 թ. կազմված դիտարկ Հատակագծով: Կերտումում էր կանոնավոր Հատակագծման սկզբունքը, որի շնորհիվ նախկինում սարերայնորեն կառուցապատված Գյումրին ստացավ փո

¹⁴ Տես Հարությունյան Վ., Հայկական նարտարախոսության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 464-508:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խայտառակության կոթողը. պատասխան «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի վերաբերյալ ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ-ի տնօրենի Ժ.Ա. Հ. Դեմոյանի խմբագրությամբ շրջանառված «գրախոսությանը»	3
«Հայոց պատմության» ակադեմիական բազմահատորյակի երրորդ հատորի խմբագրական խորհրդի և հեղինակային խմբի կազմերը	88
Քաղվածք ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի 2017 թ. մարտի 3-ի ընդլայնված նիստի թիվ 1 արձանագրությունից	91
Եզրակացություն «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի առաջին և երկրորդ գրքերի վերաբերյալ «Կոթողային» խայտառակություն» վերնագրով գրախոսության վերաբերյալ	93
«ПАСКВИЛЕМ НЕВОЗМОЖНО ЗАБРАКОВАТЬ МОНУМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД»	96
«Հայաստանի պատմագետների միություն» հասարակական կազմակերպության «Հայտարարություն»-ը	102
Հավելվածներ	104

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՄԵՐՕՐՅԱ ԶՐՊԱՐՏԻՉՆԵՐԻՆ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի
Համակարգչային շարվածքը՝ Ա. Մուրադյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 02.05.2017 թ.
Տպաքանակը՝ 150 օրինակ

[100077]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0645081

A π
10/2008